

Советбек БАЙГАЗИЕВ

МАНАС ЭПОСУ:

КОШОЙ БААТЫР-
ЖАРАНДЫК АР-НАМЫСТУУЛУКТУН
МЕКЕНЧИЛДИКТИН ЖАНА
ПАТРИОТТУУЛУКТУН
ӨЛБӨС-ӨЧПӨС ӨРНӨГҮ

2017-жыл

УДК 37.0
ББК 74.00
Б 18

Коомдук «Манас» академиясынын редакциялык кеңеши жана Кыргыз билим берүү академиясынын Мамлекеттик, расмий жана чет тилдер лабораториясы басмага сунуш кылган

Рецензент:

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Сулайман Рыспаев – педагогика илимдеринин доктору, профессор

Б 18 Байгазиев Советбек.

«МАНАС» ЭПОСУ: КОШОЙ БААТЫР – ДААНЫШМАНДЫКТЫН,
УЛУТМАНДЫКТЫН ЖАНА МЕКЕНЧИЛДИКТИН ӨЛБӨС-ӨЧПӨС ӨРНӨГҮ –
Б.: 2017

ISBN 978-9967-08-566-4

Профессор Советбек Байгазиевдин бул китебинин 1-бөлүмүндө улуу «Манас» эпосунун сейрек кездешкен түйүндүү бир окуясынын чыңалган катаал драмасы, кыяматтуу кыйын-кезени жөнүндө сөз жүрөт. «Жокөтөйдүн ашында» боштондукка чыккан кыргыз элинин эгемендүүлүгүн моюндагысы келбеген кытай-калмак империясынын өкүлдөрү менен кыргыздардын ортосунда өз ара тирешкен эрегишүү келип чыгат. Ушундай шартта 85 жаштагы эр Кошой ак калпак кыргыз журтунун, Манас курган эгемендүү мамлекеттин ар намысын коргоо үчүн тагдырын таразага койгон күрөшкө чыгат. Эмгекте кыргыз баатырынын империянын алп балбаны, каарлуу Жолойду кантип жеңгени, карыя Кошойдун патриотизми, мекенчилдиги, улутмандыгы, руханий каармандыгы, намыскөйлүгү аналитикалык талдоолор аркылуу ачылып берилип, анын төгөрөктүн төрт бурчунан келген калайык-калктардын көзүнчө «кылым таймашында» ээ болгон кайталангыс жеңиши, анын бүгүнкү күндөгү тарбиялык мааниси тууралуу кеп болот. С.Байгазиевдин китеби «Манас» эпосунун жеңе билүү философиясын даназалагандыгы менен баалуу.

Китептин 2-бөлүмүндө Эр Кошойдун эл-жеринин боштондугу үчүн болгон баатырдык күрөшү, анын шер Манастын тагдырында ойногон ролу, жоокердик бийик этикасы, инсандык адеп-ахлагы, руханияты, акылмандыгы, улутмандыгы, мекенчилдиги, патриоттуулугу жана интернационалдык өрнөгү, баатырдын образынын тарбиялык мааниси ишенимдүү талдоолор аркылуу ачылып берилген.

Китеп тарбия-таалим иштеринде колдонууга, ата-энелерге, педагогдорго, тарбиячыларга, студенттерге, окуучуларга, дене тарбия мугалимдерине, спортчуларга, бардык жарандарга арналат. Эмгектин аягында Кошойдун мекенчил рух өрнөгүн муундарга өткөрүүнүн педагогикалык механизмдерин көрсөткөн методикалык бөлүм орун алган.

Б 4303000000-15
ISBN 978-9967-08-566-4

УДК 37.0
ББК 74.00
© Байгазиев С., 2017

Улуу «Манас» эпосунун нарк-нускаларын жайылткан Жогорку Кеңештин депутатына ыраазычылык!

Жумгалдан чыккан кыргыздын мекенчил уулу, Жогорку Кеңештин депутаты, КСДП партиясынын өкүлү Абтандил Кулбараков элдин турмуштук көйгөйлөрүн чечүү, калайык-калкынын жеңилин жерден, оорун колдон алып, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болгон гумандуулугу, күжүрмөндүүлүгү, жоомарттыгы менен айырмаланып, журтунун алкоосуна татып, ак батасын алып келген инсан. Элге жасаган башка жүздөгөн жакшылыктарын айтпаган күндө да, бир эле өз каражатынан 10 миллион сомго Кызарт айлына 25 орундуу төрөт үйүн салдырып бергени эмне деген айкөлдүк. А.Кулбараковдун демөөрчүлүгү жана демилгеси менен республикалык алкактагы хоккей мелдешин уюштурулуп өткөрүлүп келе жатат. Бул спорт дүйнөсү үчүн өзүнчө эле бир жаңылык болду. Абтандил мырза илимди, маданиятты,

адабиятты колдоосун да улантып, 2016-жылы Президент А.Атамбаев жарыялаган «Тарых жана маданият» жылында улуу «Манас» эпосунун руханий-адептик нарк-дөөлөттөрүн, мекенчилдик, патриоттук баалуулуктарын жайылтуу максатында, «Улуу Манас баатыр-урпактардын патриоттук идеалы», «Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын рухий адептик маягы» аттуу китептерди да өз демөөрчүлүгү, демилгеси менен 1000 нуска чыгарып, таалим-тарбия муктаждыгы үчүн Теңир Тоо элине белек иретинде, Нарын областынын бардык мектептеринин китепканаларына акысыз таратып берген. Бул китеп патриоттук тарбиянын куралы катары 2016-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан мектептерге сунушталган эле. Мугалимдер А.Кулбараковго терең ыраазы.

Биз идеалды чоочун жактардан издөөгө, башкалардын кумирлерин механикалык түрдө ээрчүүгө, бөлөк үлгүлөргө көзүбүздү жумуп алып сыйынууга тийиш эмеспиз. Өрнөк кыла турган, нравалык идеал катары, маяк катары тутуна турган ак жаркын улуу үлгүлөр өзүбүздүн улуттук коломтобузда жылдыздай жанып турат. Ошондой маяк - «Кулаалы жыйып куш кылган, куранды жыйып журт кылган», кыргыз элинин эркиндиги үчүн жанын курман чалган улуу Манас ата, Бакай, Кошой, Каныкей.

Быйлыкы “Ыйман адеп жана маданият” жылында да эл депутаты Теңир-Тоолук мугалимдерге, тарбиячыларга жардамга келди. 2017-жылы да областтык методикалык борбордун өтүнүч-кайрылуусун орундатып, “Манас” эпосунун борбордук каармандары – акылман Бакай жана даанышман Кошой жөнүндөгү таалим-тарбия китептерин дагы өз каражатына чыгарып, облустун бардык райондорунун бардык мектептерине акысыз таратып, маданий-педагогикалык эң зор ишти жасап отурат. Бул тарбия куралдары мектеп үчүн зарыл. Эл депутатына педагогдордун атынан алкыш!

Терең ыраазылык билдирүү менен элдик депутат Абтандил мырзага өзүнүздү ар дайым Манас Ата колдоп жүрсүн демекпис.

С. Байгазиев

Автор, филология илимдеринин доктору, профессор, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, эл аралык «Руханият» сыйлыгынын ээси, Кыргыз педагогика академиясынын, Манас академиясынын академиги, Нарын областынын ардактуу атуулу.

І БӨЛҮК
БОРБОРДУК АЗИЯНЫ ДҮҢГҮРӨТКӨН
КЫЛЫМ ТАЙМАШЫ ЖЕ
КОШОЙ БААТЫРДЫН УЛУТКА УТУП БЕРГЕН УЛУУ
МӨӨРӨЙҮ

1. «Кылым таймашына» алгы сөз

Айтылуу «Көкөтөйдүн ашындагы» Кошой менен Жолойдун күрөшү «Манас» эпосунун сюжетинин болуп көрбөгөндөй бийиктикке чейин серпилип чыгып барган кульминациялык чокуларынын бири. Бу жарыкчылыкта сан-миндеген күрөштөр болгон, бу дүйнөдө кимдер гана күрөшпөгөн. Бүгүн да күрөшүп атышат. Тарыхта изи калган далайлаган балбан күрөштөр да бар. Бирок өзүнүн ички маңызы, мазмундук тереңдиги жагынан, жоокердик заманда төгөрөктүн төрт бурчунан келген «кара курттай кайнаган» калайык-калктын дал ортосунда болуп өткөндүгү жагынан, өзүнүн ички психологиялык чыңалгандыгы, катаал драматизми, а түгүл, саясий мааниси боюнча, уткан жеңишинин улуттук-стратегиялык маңызы жагынан Кошой менен Жолойдун күрөшүндөй күрөш жер үстүндө, адамзат коомунда чанда жолугаар. Чынында эле, Кошой менен Жолойдун күрөшү «кылым таймашы», «доордун турнири» деп айтарлык ойротто жок укмуштуу күрөш болгон. Күчү ашып-ташып, урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай турган 40 жаштагы балбан менен 80 ден ашкан аксакал абышканын кылкылдаган көпчүлүктүн көзүнчө айыгышкан таймашы эмне деген уникалдуу окуя. Анан калса бул укмуштуу күрөштүн кылымдарды карыткан, бүгүнкү күнгө чейин жеткен атак-даңкын, таңданткан тарбиялык күчүн, орошон осуятын айт. Мына ушундай оригиналдуу мазмуну,

универсалдык касиети, кайталангыс тарых-таржымалы, түгөнгүс санат-санжырасы бар үчүн бул күрөш Ата-тоодогу, Азиядагы чоң окуя катары океандай «Манас» эпосунун курамына кирип, эпикалык сюжеттин өзөгүн тиреген негизги «атланттардын» бирине айланган. Эгерде бул күрөштү эпостон алып коё турган болсо, «Манас» бир жеринен орчундуу түрдө кемип турмак. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» «Манастын» идеялык-көркөмдүк аброюна дем-күч берип турган, өзүнүн идеологиясы бар эпикалык эң күчтүү сюжет. Бул күрөш – улуу сабак, урпактарга калтырылган рухий мурас, уңгулуу патриоттук таалим. Бул спорт гана эмес, улуттук ар намыстын жана мекенчилдиктин өлбө-өчпөс өрнөгү. Ата журттун асылзаада жоокеринин бийик рухунун, жарандык каармандыгынын, алп күчүнүн жана эстен чыккыс эрдигинин эстелиги. Ак калпак калктын балбан күрөш тарыхындагы улуу мөөрөй, спорт классикасы.

2. Көкөтөйдүн ашы

Манас Алтайдан аскери менен келип, ата-бабасынын жери - Ала-Тоону калмак-кытай баскынчыларынан бошото баштаганда, Ташкент тарапты жердеген, байлыгы ашып ташкан Көкөтөй хан кошуунун алып Манасты тосуп чыгып, жоону жеңүүгө көп көмөк көрсөтөт. Манас баш болгон кыргыз баатырлары ошол үчүн Көкөтөй карыяны урматтап калышат. Мына ошо Көкөтөй бай мезгили жетип, көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп, бир күнү дүйнөдөн көчөт да, аксакал маркумду калайык-калк чогулуп, кастарлап көмөт.

Күндөрдүн биринде маркум Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атама аш берем, «Ала-Тоодой эт кылам, ала көлдөй чык кылам, жердин жүзүн чаң кылам, Көкөтөйдүн ашы деп, калайыкка даң кылам,

төгөрөктүн төрт бурчун түгөл койбой чакырам, казынаны ачамын, калайыкка чачамын», – деп жарыялайт. Көкөтөй байдын ашы атактуу Каркыранын керилген кең түзүндө өтмөк болот. Аштын уюштуруучулары хан Көкөтөй ашына толуп жаткан эл келсин, толкуп жаткан сел келсин деп, желгенине жел жетпес, басканына мал жетпес атактуу мааникер тулпарга жайма көкүл жаш Айдарды мингизип, төгөрөктүн төрт бурчуна кабарга жөнөтөт.

Мына ошентип, кең Каркыранын түзүнө түрдүү жактардан келген түркүн эл кылкылдап толот. Көкөтөйдүн ашына тыягы Алтай менен Каңгайдан, быягы Крым менен Урумдан, тиги жагы Ооган, Ирандан, Индостандан, чыгышы Бээжин менен Кебез-Тоодон, батыш жагы Оролдон, бери жагы Үргөнч менен Букардан, Анжыян, Алайдан, Сары-Аркадан сансыз мейман келип түшөт.

Айтып өтө турган нерсе, «Көкөтөйдүн ашынын» тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. «Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден каңкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска дегибиз келет.

3. Кыргыз журтунун эгемендүүлүгүн моюндабаган империянын калдайлары: «Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду, бурут!»

«Көкөтөйдүн ашы» башталбай жатып, кең Каркыранын түзүндө кыйын кырдаал түзүлөт. Буга «койнуна котур ташын катып», БЭЭЖИН тараптан Каркырадагы ашкааттанып келген калмак-манжуу, кытайлар себеп болот. Көөнүндө Азия аймагынын кожоюнумун деп сезген калмак-кытайлар империялык кекирейүүчүлүк менен кыргыз калкынын көз карандысыздыкка жетишип, эгемендүү журт болгонун моюнга албай турат. Кечөөкү күңкор калкты тырмагынын астынан чыгарып жибергенине, а түгүл Орто Азия аймагынан куулуп чыкканына (Манастын боштондук согуштарын, баскынчы Алоокенин Анжияндан качышын эске түшүрөлү) тымызын өкүнүп, сени элеби, кезегиң келээр бурутум, деп эриндерин кесе тиштеп, ичтеринде кек кайнап турган каңгайлыктар ашка кабар барганда «дүр-р» этип көтөрүлүп, кыргыз жерине согушка

аттангандай аттанган. Мына ошентип, жети асаба туу менен, жер жарылган чуу менен, уй түгүндөй көп калмак-кытайды баштап Коңурбай, Жолой, Нескара хандар «аштан Манас жолукса, аш үстүнөн басам деп, аш үстүнөн кармашып, адамдын канын чачам» деп, Каркыраны тебелеп-тепсеп кирип келишкен эле.

Башчылары көкүткөн караламан калмак-кытайлар аштагы кемегелерди тегеректешип, казандардагы эттерди талашып, ашка келген мусулмандарды дүрбөтүп, кыргыздардын балбандарын жөөлөшүп, жакшылардын төбөлөрүнө камчы үйрүшүп, өздөрүн өздөрү билип, өтүктөрүн төргө иле башташат. «Көкөтөйдүн кызык аш, көргөнү келген экенбиз, таланып кара кытайга, өлгөнү келген экенбиз», деп аш бергендер кайгырып, дүрбөлөңгө түшөт. Ошондо ашта Манастын жок экенин билип, өзүн ого бетер ээн жердин бөрүсүндөй сезген Нескара Бокмурунга опурулуп кеп айтат, кеп айтканда деп айтат: «Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду бурут, каардансам мен азыр, каптатамын колумду, бурут! Көкөтөйдүн Мааникер, канаты бар мал экен, канга ылайык жан экен, Мааникерди бер бурут, дегениме көн бурут, айтканым азыр камдап кой, бурут! Камдабас болсоң кебинди айт бурут, алыша турган жериңди айт бурут!». Нескара хандын бул сөздөрү Каңгай-Бээжиндиктердин дале өздөрүн буруттардын кожоюнумун деп сезери, ашынган империялык амбициясы көрүнүп турат.

4. «Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес!»

Дал ушундай кыйын-кыстоо кырдаалда, Көкөтөйдүн уулу Бокмурундун, айласы куруп турган чакта, ашка чакырылбай калган Манас шашылыш Таласка келген чабармандан жаман кабарды угуп, алеки саламда кырк чоросу менен аттанып, куштай учуп, желдей сызып, заматта Каркырага кирип келет. Эр Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоросу менен ач кыйкырыкты салып, ашты жарып кирип барып, кара жаак камчы менен Нескараны төбөгө тартып жиберип, кара таандай калмакты каардана качырып, кыргын салып жибере жаздайт. Манас, эзелки жоонун эсирген үлкөндөрүнүн маңдайына ат

ойнотуп тура калып, «оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шыркырап», минтип турат:

—Өрдөшкө жатар чагым жок,
Өлүмдөн аяр жаным жок,
Кайран жаным барында,
Кытайга тартар малым жок,
Мааникер берер чагым жок.
Ардактап ашка чакырдым,
Абийириң менен этиң же.
Алуучу калмак, сен эмес,
Алдырчу кыргыз, мен эмес,
Чабуучу кытай, сен эмес,
Чаптырчу кыргыз, мен эмес!

Манастын элинин, жеринин аброю, ар намысы үчүн баардыгына даяр экендигин, өлүмдөн кайра тартпай турган түрүн көргөндөн

кийин калмак-кытайдын Нескарасы: «Тоо жердеген бурутка, тоодою Манас чеп экен», - деп ичинен күбүрөнүп, «куйругун кыпчып», артка кетенчиктөөгө аргасыз болот.

Мына ушундан кийин гана эки тарап теңдешип, кытай-кыргыз «элдешип», каңгайлыктардын «чондугун салуусу» токтоп, тынчыган, турукташкан шартта керней-сурнай тартылып, аштын шаан-шөкөттөрү, оюн-зооктору башталат.

5. «Көкөтөйдүн ашындагы» кыргыздар менен эпикалык жоо – кытай-калмактардын ортосундагы конфронтация

Түркүн, түркүн элдин өкүлдөрү катышкан жамбы атыш, ат чабыш, балбан күрөш, эр эңиш, эр сайыш мелдештери биринин артынан бири өтө баштайт.

Сыртынан караганда, аштын шаңдуу, салтанаттуу атмосферасында жайынча спорт оюндары өтүп жаткансыйт. Бирок ич жагын үңүлүп карасаң, ошол спорт мелдештери кадимки «согушту» элестетет. Бул негизинен кытай менен кыргыздын көмүскө «согушу». Ар бир мелдеште каңгайлыктар менен ала-тоолуктардын ортосунда астыртан өлөөрчө атаандашуу, эрегишүү, жыйрылган пружинадай чыңалган психологиялык кырдаал, конфронтация өкүм сүрүп турат. «Киши-киши дебеймин, тарткан этиң жебеймин», деп теңсинбей, кэчөөкү «кулдарын» өзүнчө мамлекет болгонуна ичи өрттөнүп, империялык амбициясы башынан ашкан Коңурбай ар бир мелдеште кыргыздарды утууну, артка таштоону, биринчиликти бербөөнү, мөөрөйгө жетишип дүңгүрөгөн жеңиштери менен ар түркүн калктардын көзүнчө Манастын журтун басынтып, үстөмдүк кылууну, кытайдын артыкчылыгын далилдөөнү эңсеп, элөп-желөп болуп турат. Бирок канчалык далбастаса да, эңсегени ишке ашпай, «ити чөп жебей» туруп алат. Жамбы атууга «көзгө атаар» деген мергендерин алып чыгып, өзү баш болуп Коңурбай мелтирей мээлеп, керилип туруп жаасын тартса да, жебеси бутага тийбей, оболонгон бийикке илинген жамбы ордунан козголбойт. Эр эништен да Шандөөгөр деген балбаны жеңилип калат. Империянын намысынын кетип жатканына туталанган Коңурбай төрө элин чогултуп: «Түркүстөн жери кең болуп, кылым кытай журтуна, кырдагы кыргыз тең болуп, өтүп кетип баратыр, жаккан оту кытайдын, өчүп кетип баратыр», - деп жаалданып, ат чабышта

буруттун күлүктөрүнүн «астынан каршы чыгыңар, атын тосуп жыгыңар, аянбагын баарыңар, атын жыгып салыңар», - деп

жашыруун буйругун берип өчөшүүнү күчөтөт. «Айылы жакын турбайбы, алакандай кыргызга, алдырсак арбак урбайбы», - деп Коң төрө жер тепкилейт. Кырдагы кыргыздын кытайга тең болуп, а түгүл андан ашып, мөөрөй алып жатканына ичи күйүп, жазмыштын мындай тартуусун көтөрө албай, Коңурбай чабалактайт.

Ооматы келип, жылдызы жанып, төгөрөктүн төрт бурчунан мейман чакырып, ала-тоодой эт кылып, ала-көлдөй чык кылып, дүңгүрөтүп аш берип жаткан, өзүнүн түптүү журт экенин, өз алдынча мамлекет экенин туйгузуп отурган кыргыздар да, аштын мелдештеринде алдына киши чыгарбай мөөрөйгө ээ болууга, өздөрүнүн күч-кубаттуулугун далилдеп, бөлөк көздөрдүн көзүнчө аброюн бекемдөөгө, кыр көрсөткөн кытайлар менен «кыл чайнашууда» намысты алдырбоого өзгөчө таңсык. Айрыкча, бул жагынан Манас ажонун, Бакай, Кошой даанышмандардын, кырк чоронун кумар-куштарлыгы көбүрүп-жабырып, акылдары алысты чапчып турат. Державалык амбиция менен келип, ыңгайы келсе жанагитип ыдык көрсөтүүгө ыкыс берип турган каңгайлыктарга, бээжиндиктерге эгемендүү кыргыз мамлекетинин бели бекем, түбү түптүү, казынасы калың экендигин, кудуреттүү, алышканга алдырбас, жарышканга жеткирбес, эч кимге жемин жедирбес жөндөмдүүлүгүн көпчүлүккө көкөлөтүп көрсөтүүгө, көөдөнүн көтөргөн мурдагы кожоюндарды акылына келтирүүгө, бөтөнчө ажо Манас куштар. Анын жогорудагы «алуучу калмак, сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай, сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес», деген сөзү мелдештерде кыргыз тараптын жоопкерчилигин ого бетер күчөтөт. Спорт оюндарындагы, аштын жарыштарындагы кыргыздын ар бир жеңиши Манас үчүн моралдык гана эмес, саясий мааниге да ээ эгедер. Мындай жагдайды манастын кырк чоросу да курч сезип турат. Мына ошон үчүн калмактын түктүү таман Түлкүбай балбаны менен

күрөшкө түшүп бер деп, чыканактай эр Агышка Манастын атайын тапшырмасы менен шашылыш келген Кыргызчал моминтип толкундана, жалбарып сүйлөп турат:

– Түрү сүрдүү калмакка
Туруп күрөш салып бер,
Алакандай журтундун
Чын намысын алып бер.
Чамаң жетпей баратса,
Балбандан кордук көрүп бер.
Жыгылды Агыш дедирбей,
Намыс кетип калганча,
Тирүү жүрбөй өлүп бер!
Балбан болсоң сен Агыш
Түкүбайдай бир дөөнүн
Кабыргасын сөгүп бер.
Эки жара бөлүп кел.
Имерип ичтен чалып бер,
Кыргызга намыс алып бер.

Алдыдагы иштин жооптуулугун таамай түшүндүргөн, чегине жете курч айтылган, эмоцияга карк бул сөздөрдөн кырк чоронун башчысы Кыргызчалдын Түкүбай калмак менен болчу күрөштү тагдырга тете нерсе катары түшүнөрүн, улуттун, мамлекеттин ар намысы таразага коюлуп жаткандыгын ажосу манасча туюнарын, мелдештердеги кыргыз-кытай конфронтациясынын чынында эле, апогейине жетип тургандыгын айкын көрүп турабыз. Манастын атайы каты менен келген Кыргызчалдын сөзүнүн маани-жайын илгиртпей түшүнгөн Агыш балбан да: «этим кетсин ачынып, каным кетсин чачылып»,– деп Түкүбай менен алышууга, өлбөгөн жерде калышууга даяр экенин дароо билдирди.

Кыскасы, мына ушинтип, Көкөтөйдүн ашында, дагы айталы, сандаган боз үйлөрдө дасторкон жайылып, табак

тартылып, элдик оюн-зооктор жүрүп, тынчтык шартта байге сайылып, таймаштар өтүп, жалпысынан шатыра-шатман кырдаал өкүм сүрүп турса да, Каркырадагы Манас баштаган аш ээлери менен мурдагы метрополиянын өкүлдөрүнүн ортосунда өзүнчө бир көмүскө «фронт» түзүлүп, психологиялык драма ойнолуп жатат. Тирешүүнүн градусу ушунчалык жогору деңиз, аштагы кандайдыр бир эки баатырдын, эки балбандын эрөөлү бул экөөнүн гана кармашы эмес, кыргыз менен кытайдын беттешүүсү катары, ал эми жеңилип калуу бир инсандын гана кайгысы эмес, бүтүндөй элдин, мамлекеттин намысын алдыруу, кыргызды же кытайды уятка калтыруу катары кабыл алынып жатат. Коңурбай жанагинтип «кырдагы кыргыз өтүп баратыр, кытайдын оту өчүп баратыр» десе, Кыргызчал Агышка: «намыс кетип калганча, тирүү жүрбөй өлүп бер, имерип ичтен чалып бер, кыргызга намыс алып бер»- деп атпайбы. Бир сөз менен айтканда, мелдеште жеңип, мөөрөй утуу эки тарап үчүн тең стратегиялык мааниге ээ болуп отурат.

6. Ырамандын Ырчуулдун балбан күрөш жөнүндөгү жарыясы жана «алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган» алп Жолойдун күрөшкө чыгышы

Урматтуу окурман, сөз башталгандан бери булардын баарын эмне үчүн айттык? Бул кеп, Көкөтөйдүн ашында, Каркыранын түзүндө болгон Азиянын атактуу эки дөөсүнүн – Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн кандай атмосферада, кандай психологиялык чыңалган кырдаалда, кандай турмуштук, саясий жагдайда өткөндүгүн туюндуруу мүдөөсү үчүн сүйлөнүп отурат.

Каркыранын узун карагайларынан минди кыйып, төрт жүзүн түркүк кылып, түпкө орнотуп, калганынан бири бирине улап, асман тиреген мунара жасап, кылда учуна жамбыны илип,

анан ал жамбыны атуу мелдеши жарыяланганда, кудай бетин көрсөтпөсүн, ойротто жок иш болуп, аштын катышуучулары укмуштуудай кызыкка туш болушту. Түркүн-түркүн калктардан, топтордон, кошуундардан жүздөп, миңдеп мергенчилер чыгып, кезек менен каптап келип, ат үстүнөн камчыларын ооздоруна тиштеп, «моюндарын узартып, милтелерин кызартып» атышканда, жебелер учуп зыркырап, келтенин огу чыркырап, «очогор үнү дүпүлдөп, сыр бараң үнү күпүлдөп, кара түтүн буркурап», каркыранын түзү тарса-турс, чуру-чуу, күрү-күү болуп эле жатып калды. Мына ушундай көргөн адамдын оозун ачырган кызык оюн кыргыздардын жеңиши менен жаңы эле аяктаганда, Көкөтөйдүн көк туусу калкылдап жогору көтөрүлүп, Ырамандын Ырчуулдун жар чакыруусу абаны жарып, кайрадан жаңырды. Эмики кезек балбан күрөшкө бериле тургандыгы ыр менен кыйкырып айтылды. Ырчуулдун жарыясында ортого чыга турган балбан жөнөкөй балбан болбош керектиги, пилдикинен ашык күчү бар, жердеги кара ташты уучтап, топурак кылып жиберүүгө жөндөмдүү, темирди талдай сындырган балбандын балбанын тандаш керектиги маалымдалып өттү. Балбанды тандоонун талабы, чен-өлчөмү болуп көрбөгөндөй жогору экендиги азыр эле жамбы атыштын тамашасына баткан караламан көпчүлүктү дагы кызыктырып, бүйрүн ого бетер кызытып таштады.

Ал аңгыча болбоду, мурдатан кеңешип, макулдашып, камынып коюшканбы, калмак-кытай тараптан бүтүндөй Азия аймагына атагы жайылган, бир жагынан хан, төрө, экинчи жагынан «алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган», «жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар», «кирпиктери өтөккө чыккан чалкандай, кулактары калкандай», «балтыры өгүз белиндей, оозунан чыккан илеби, улуу белдин желиндей», арка далысын караса, «ат жарышчу талаадай» болгон айтылуу алп Жолой арстандай

күркүрөп, пил басыш менен майдан талаасына басып чыкты. Караган кишинин жүрөгүн түшүрүп, үрөйүн учурган, таңгалдырган дөө Жолойду котологон калайык-журттар ооздорун ача дүрбөй карап, алдыдагы күрөштүн жамбы атыштан да кызыктуу, а түгүл бир шумдуктуу болорун боолголоп турушту. Көргөндөн көр элегиң көп деген ушул.

Жолой

7. Аш башчысы Кошойдун эл ичинен балбан издеши, кыргыз-казак, түрк-мусулман калктарынын балбандарынын Жолойдон качышы

Мына ушинтип, тоодой болгон алп Жолой күтүүсүз жерден майданга чыгып кыргыз менен кытайдын ортосундагы чыңалууну ого бетер күчөтүп таштады.

Айрыкча, бул ашты башкарып турган Кошой карыяга капилеттен чыккан каргашадай болуп, оор тийди. «Кан башы менен бу доңуз, түшкөнүн кара балбанга», деп ичинен тынчы кетип, санааркады. Бул жерде терең карасак, Кошой карыя өзү үчүн тынчсызданган жок. Жолой менен күрөшөмдеген ой азырынча анын оюна да келбейт. Бул жагынан ал бейкапар. 85 теги аксакал адам күрөшкө чыгат деген ой кыргыздын да, кытайдын да көөнүндө жок. Кошойдун санааркаганы, Жолой доңуз менен тең ата болуп, чапчышар балбан кыргыз-казактан чыгабы деген күдүк ойдон улам болуп жатат. Ким чыгат деп Кошой айгай салып, Аксур жоргосун алчактатып, эл аралаганда, кыргыз-казактын ичинен, башка түрк-мусулман калктарынан да бир да талапкер чыкпады. Балбансынып тургандар Жолойго даабай, бири да «мен чыгам» деп үн катпады. Ачуусу келип күүлөнүп, «Абакең Кошой акырат, балдар бириң чыккын деп, мактантпай муну жыккын» деп, айгай салып бакырат».

Айласы кетип, Кошой балбандар менен жекече да сүйлөшүп көрдү. «Боло турган бала элең, борумуң башка жан элең», «Барсаң кантет балбанга, майданда Жолой заңгарга», - деп балбандардын, жашына да, токтолгонуна да, «топ башкарган дөөлөргө, төө көтөргөн жөөлөргө» да барып, үгүт- чакырыгын жүргүздү. Жоодарынын эр Чегишине, Саяттын Абдрахманына, Керкөкүл балбанга, Казактын эр Көкчөсүнө, Жамгырчы баатырга, Таздын Үрбүсүнө, Буудайык уулу Мазбурчакка, Көкбөрү уулу Көккөёнго да келип, «сен кандайсың балбанга,

жыгып мөөрөй алганга», деп сурап, кеңшип, булардын сөздөрүнө кулак төшөдү. Баары «Жолобоймун Жолойго, жолукпаймын андайга» дешип, жаа бою качып, макул болушпады. Бир гана Элемандын эр Төштүгү менен бала балбан Акбай керекке жара десениз, чыкса чыгалы деп ниет кылышты эле (С.Орозбаковдун варианты), бирок Кошой өзү алардын алжайын сынаакы көзү менен карап көрүп, экөөнүн тобокелчилигине макул дебеди. Балбан издеген Кошойго: «атаны Кошой абаке, акылыңыз канаке?» Ушу «булчуну буура санындай, муруту балта сабындай» Жолойго ким тең келет, ким чак келет? Абаке, сөзүндү кор кылбасаңчы, дегендер да болду (мисалы, Үрбү). Айтмакчы, казактын эр Көкчөсү «казактан Көкчө барды деп, кытайдын Жолой балбаны, капшырып жерге салды деп, жаманатты болбоймун, жолобоймун Жолойго, жекелешкен душманды, койбой турган дөө Жолой», дегенде, Кошойдун ачуусу келип: «атаңдын көрү кем Көкчө, айтканың кандай сен Көкчө, адам болбой кет Көкчө», - деп опурула тилдеп туруп, бастырып кетти.

8. Табалары канып, мыйыгынан жылмайып, алдыда болчу жеңишти «тойлой» баштаган калмак-кытайлар

Мындай кырдаалда калмак-кытайдын күнү тууй баштады. Кыргыздардын ичинен күрөшөргө балбан табылбай жаткандыгын, Кошойдун убара болуп, аракетинен майнап чыкпай, күйгүлтүккө түшкөндүгүн, «балдар бирин чыккын, мактантпай муну жыккын», деп кыйкырып жар салса да, карыянын сөзү эм болбой, жамы түрк журттарынын кыйындарынын бири да баш көтөрүп, Жолойду беттей албагандыгын байкап көрүп турган калмак-кытайлар буруттарга мыйыгынан жылмайышып, табалары канып, алдыда болчу жеңишти ичтеринен тойлоп, дуулдап турушат. Сынчылар да:

«чыккан экен дүйнөдөн бир азамат», Жолой «жыгат экен», - дешип көз ачыктык кылышууда. «Балбанга Жолой чыкты деп, Жолоюбуз мыкты деп, кубанып кытай айгайлап, кулак тунду чуркурап» - делип сүрөттөлөт «Манаста».

9. Улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын сакчылыгында турган Манас менен Кошой же 85теги карыянын патриоттук чечими

Жолойду ортого чыгарып коюп, и-и бурутум, алын канчалык, дегендей, калмак-кытайдын табалап, мурундарын дердейтип, жогортон ылдый карай карап мактанып турушкандыгын Кошой да сезип турат. Сезген сайынбул абалга чыдабай, ичинен «туйлап», эмне кыларын билбей, аргасы кетет. Акыры, Кошой карыя туюкка кептелгенин туюп, ал туюктан чыгуунун айла-амалы жөнүндө чындап ойлоно баштады.

Кошойдун ушул Көкөтөйдүн ашында төмөнкү: «**О кудурет, жан деп бизди жаратсаң, калмак-кытай манжуунун, дегеле көзүн каратпа**»- деген теңирине жалбара сүйлөгөн сөзүн эске түшүрөлү. Бул философиялык терең маанилүү сөздөрдөн Кошой үчүн кыргыз элинин эркиндигинен, көз карандысыздыгынан өткөн ыйык нерсе жок экени айкындалып турат. Ал дал ушул эркиндик үчүн өмүр бою кара башын сайып күрөшүп келбедиби. Акыры, Манас, Бакай үчөө баш болушуп, эңсеген тилеке жетишип, эгемендүү кыргыз мамлекетин курушуп, «кулаалы жыйып куш кылышып, курама жыйып журт кылышып», бүгүн ошол көз карандысыз мамлекетти көздүн карегиндей сактоо мүдөөсү менен жашап отурушпайбы. Эми ушундай шартта кечээ кыргыздын канын суудай чачып, туштушка тентитип, калк катары жер үстүнөн жексен кылууну көздөгөн каңкор баскынчылардын алдында алсыз көрүнүп, байгени алдырып, басынып калууга болобу? Кошойдун ою

боюнча иштин түйүнү мамлекеттин намысында туруп жатат. Кеп бул жерде кандай да болсо, эзелки жоонун көпкөлөн, текебер мамилесинин тизгинин кагып, балбанын көңтөрүп, мизин кайтарып, андай эмес, мындай деп Каңгайдын акесин таанытып, ордуна коюуда туруп жатат. Ошон үчүн Кошой өзүн гана ойлоп, кара башын коргогондугу үчүн жанагитип Көкчөнү опурулуп тилдеп жатат. Каңгайлыктар бир жолу жеңип алса, ийгиликке дөөгүрсүп, «куйругун чагарактатып», бир шойкомду башташы мүмкүн экендигин, «балбаны жыкса бир жолу, басырыкты салганга» даяр турганын Кошой туюп турат. Буга жол бербөө зарылдын зарылдыгы. Кошой үчүн Көкөтөйдүн ашындагы спорттук күрөш мамлекетти, журт эгемендигин коргоонун бир амалы катары кабылданып туру. Мына ушинтип, журт эгелеринин бири, аш башкаруучу акылман Кошой аксакал улут кызыкчылыгынын, ата журт ар намысынын бийиктигинде акыл чабыттатып, кыр көрсөтүп турган кытайдын алдында кыргыз намысын кантип «алчысынан кондуруунун» айласын издеп, тогуз толгонуп турат.

Кошой

Күрөшкө эч ким чыкпай койгон соң, акыры ал аргасыздан өзү жөнүндө ойлонду. өзүнүн Жолойго атаандаштыгы тууралуу ой башына келгенде, э кудай, «сакалымдын агында, сапар кетер чагымда» Жолойду беттегенге мен калдымбы!? Ушул нерсе 85 теги чалдын үлүшүбү?- деп ичиненкүйүнүп, «ээрдеги чагарак, калдырата кагыптыр, кара жерге багыптыр». Тагдырдын мындай тамашасынан улам Кошой ичинен психологиялык катуу бушаймандангандыгы, анын төмөнкү өзүнчө күбүрөнүп – күңкүлдөп, туталанып тилденгенинен ачык көрүнүп турат: «Кайрат кылып баарына, канчалык айтсам укпады, карарган дөөнү жыкпады, кара оозуна кан толгур, кайрылгысыз күн болгур, куру оозуна кум толгур, кубангысыз күн болгур!». Бул эмоцияга карк саптар Сагымбай манасчынын каармандын ички дүйнөсүндө өтүп жаткан уйгу-туйгуну көрсөтө билген чеберчилигине күбө болорун айта кетели.

Аксур жоргонун үстүндө ары ооп, бери ооп, ойлонуп туруп, акыры Кошой Жолойго өзүнүн жана Манастын атаандаштыгынан башка жол жок экенин түшүндү. Кадимкидей кайратына келип, ичинен бир чечимге бекиди да, ошол чечимин хан Манаска келип, мындайча туюндурду:

«Толуп жаткан журтундан,
Беттешер пенде жок болуп...
Карысам да кармаңдап,
Карт буурадай тартаңдап,
Мен түшпөсөм балбанга,
Кайратың катуу эр элең,
Сен түшпөсөң балбанга,
Кандай адам катылат,
Тетиги дардайган Жолой айбанга!»

Манас

Жаңы курган мамлекетинин ар намыс кызыкчылыгынын сакчылыгында турган Манас ушу тушта өзү да: «багелектен алышып, балбандарча чалышып, көрүнгөн жерин үзүшүп, көк букадай сүзүшүп, алдыңкы кара калмакка, аябаган дүмөктү, салчу киши барсыңбы, калың элдин намысын алчу киши барсыңбы?» - деп бакырып, (С.Каралаевдин варианты), майданга чыгар балбанды күтүп, эки көзү төрт болуп турган эле. 85 жаштагы абакесинин бүтүмүн укканда, Манас бир чети айран кала түшүп, бирок дегинкиси сүйүнгөнүнөн чечекейи чеч болду. Күтүүсүздөн амал табылганына кубанган Манастын карт Кошойдун: «кайратың катуу эр элең, сен түшпөсөң балбанга» дегенине карата айтып турган кеби бул:

Айтайын жооп сөзүнө,
Абаке Кошой өзүнө.
Манас, Манас болгону,
Башыма дөөлөт конгону,
Алчайып атка мингени.
Ак олпок тонду кийгени,
Сан жыйынга чок элем,
Кол, бутун чалып жыгууга
Эзелден жөөгө жок элем.
Ат үстүнө келгенде
Найзакерден ыктуу элем,
Азаматтан мыкты элем,
Айтыша чыккан доого сал,
Найзалашкан жоого сал,
Тизелешкен доого сал.
Тизгиндешкен жоого сал.
Тиктеп найза сунбасам,
Андан кийин көзүмдү ал!
Камчылашкан четке сал,

Карарып күйгөн өрткө сал!
Өгүздөй кара калмакка
Өзүң түшкүн карыя.
Сандап жаткан топ экен,
Өзүңүздөн башкасы
Ылайыгы жок экен.
Сакалың аппак агында,
Сайышка өзүң жарарсың
Абаке, сапарың чукул чагында.
Жолойго күрөш салып бер, аба!
Чоң намысты алып бер, аба!
Барбайган кара калмактын
Бардигер күчүн көрүп кел, аба,
Баякы жиниң карматып,
Колуңа тийсе, бөлүп кел аба!

Манас баатырдын ушул сөздөрүнө көңүл бөлөлүчү. Түзүлгөн курч кырдаалда Манастын катуу толкунданганы айкын көрүнүп жатат. Карачы, чын ыкластан чыккан кандай илеби күчтүү сөздөр. «Өрткө сал» дегени не деген укмуш кеп. Кишини жарга такаган кыйын ирмемде Манас Кошойдун алдында ичинен аңтарылып «төгүлүп» калды. Кысталыш кырдаалдын шары менен жөө күрөшкө жок экенин мойнуна алып жиберди. Айланайын абаке, менин ордум ээр үстүндө, ат үстүндө найзалашкан кызыл жалын өрткө сал, ошондо керегине жарап бербесем, кара, чечекей көзүмдү оюп ал деп безенип ийди. Ал эми, Ажонун мобереки күрөшкө чыгып бер деп суранып айткан кеби жан дүйнөдөн ыргып чыккан кандай сырчыл сөздөр. Адамды ишендирип арбаган, кыйып кете албай турган жүрөк түпкүрүнүн сөздөрү. Ал эми Манастын суранычындагы «салып бер аба», «алып бер аба», «көрүп кел аба», «бөлүп кел аба» деген ички уйкаштар менен коштолгон рефрендер кулака өзгөчө таасирдүү угулат. Манас чынында эле, бул сөздөрүн кыйын

абалда туруп айтпадыбы. 85 жаштагы кары кишини күрөшкө түш деп айтуу оңой азаппы? Кырдаалдын аргасыздыгы Манасты катуу күйүнттү. Жогорудагы сөздөрдүн ичтен толкуган илеп менен чыгып жатканы ушундан экенин түшүнүп коёлу. Кыскасы, Көкөтөйдүн ашында кырдаал кылдын кырында кылтылдап турганда Манастын Кошойго кайрылып айткан өйдөкү монологу улуу эпостун көркөмдүк жактан күчтүү жаңырган мерчемдеринин бири экендигине баа бере отуралы.

«Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, энүүчү калмак сен эмес, эндырчу кыргыз мен эмес», деп ак калпак журттун таламын коргоп турган Манастын чын жүрөктөн чыккан сөзүн, өтүнүчүн уккандан кийин Жолойго каршы өзүнөн башка альтернатива жок экендигин, аштагы түрк-мусулман дүйнөсүнөн өзү каргадай жалгыз экендигин, эмеле Манаска мен чыкпасам, ким чыгат, деп айтканы туура экенин Кошой биротоло туюнду. Ал тиштенип туруп, өзүнө өзү убада кылды: **«Калмактын көөнүн тындырбайм, кабыланым шагын сындырбайм, калкына уят кылдырбайм!»** Мына ушинтип, Кошой акыркы бүтүмүн чыгарып, тагдырын таразага койгон таймашка түшмөк болду. Ушундан кийин Кошойдун жан дүйнөсүндө түрдүү ой-санаалардын жана сезимдердин удургуусу башталды.

10. Аксакалдын психологиялык драмасы же Кошой деген ким?

Аксакал адамдын күрөшкө чыгаары билингенде кара таандай жайнаган элдин ичин уу-дуу каптады. Тышта уу-дуу болуп жатса, Кошойдун ичинде «бурганак» жүрүп турду. Азыр эле «калкына уят кылдырбайм» деп Кошой дөө чечкиндүү айтса да, алдыдагы айыгышкан кармашта тагдыр кайсы балбанга күлө

багат, ким билет? «Кара сакал агында, карып калган чагында» жазмыштын минтип андоостон «алкымдан алып», аёону билбей сынап турганына ичинен «боркулдап кайнап», «кебин айтып, коңгурап, абакең кирди арманга»:

«Атаганат дүнүйө,
Жашаган сайын шайманың
Бошойт экен күнүгө.
Жылаңайлак, жылаңбаш
Жер солкулдайт жыйырма беш,
Кызыталак кан Жолой
Кайда жүргөн ошол кез!
Отуз беште жолукса,
Ойрондобос эр белем,
Ошол чоң Жолойдон кем белем?
Алтымышта жолукса,
Албайт белем калмакты.
Жетимиште жолукса,
Чалбайт белем калмакты.
Оролтуп аяк салышса,
Ондобой турган мен белем,
Оолуккан дөөдөн кем белем?»

Кошойдун минтип ичинен түтөп, арман кылып турганы жалаң эле анын «сакалынын агына, калжайып калган чагына» байланыштуу эмес экенин, бул армандын мотивациясы татаал экенин, баатырдын өкүнүчтүү толгонуусунун тамыры көп себептүү экенин түшүнүп коюшубуз зарыл. Бул үчүн Кошойдун бу жашоодо, бул турмушта ким экендигин, ким болуп келгендигин таасын билгенибиз керек. Ырасында эле, Жолой дөө менен беттешүүгө бел байлаган Кошой, дегенкиси ким? «Кошой Манаска чейин эле ата журтту баскынчы душмандан бошотууга өз алдынча кыйла ийгиликтүү аракет кылган баатыр. Ал Кашкарга жасаган жортуулунда

Манаска кошулганга чейин эле жоонун көптөгөн баатырларын, аярларын, кандарын айла-амал, баатырдык менен жеңип, кыйла жерди душмандан бошотот. Кошой «калк атасы», «эл агасы», «элдин уюткусу», «олуя», «даанышман», «акылман», «журт атасы» деген эпитеттер менен сыпатталат. Кыргыз журтчулугунун ичиндеги эн улуусу, ары акылман, калыс, алп турпанына төп келген кайрат-күчү мол адам. Кошойду Манас баштаган бардык кыргыз баатырлары кадырлап, зор урмат менен «Абам Кошой карыя» деп кайрылышат. Эл ичинде зор кадыр-баркка ээ болгон Кошой бардык кыргыз уруулары баш кошкон чоң жыйындарды башкарат (мисалы, Көкөтөйдүн ашын башкаруу ага ыйгарылат), орчундуу маселени чечүүдө эл ага кайрылат, анын кеңешин угуп, жардамын алышат» («Манас» энциклопедиясынан). Ушундай «эл атасы», элдин арка-жөлөгү деп аталган, өз калкынын идеалы деп айтарлык, атак-даңкы таш жарган, адеп-ахлак аброю көкөлөгөн, «артта жүрсө сан колдой, алдыда жүрсө акжолтой», делип бааланып келген адам кокус күрөштө жыгылып калса эмне болот? Бул айлап, жылдап, кылымдап кызылдай мээнет менен курулган храмдын кыйрашына тете иш болмок. Бул бир боор калк үчүн да, Манас үчүн да кайгы, Кошойдун өзү үчүн да трагедия болмок. «Калк атасынын» ушул кадыр-баркым, атак-аброюм менен дүйнөдөн көчсөм деген тилеги бар эмес беле. Сексенден өткөндө күрөшөм деп оңкосунан түшүп калып, дос-душманга күлкү болуп, абийири айрандай төгүлмөкпү? Ушундай коркунучтуу санаа түпкүрдөн ойгонуп, көөдөнүн «сайгылап» жатса, «атаганат дүнүйө, алтымышта жолукса албайт белем калмакты», деп абакеңиз ичтен кантип «боркулдап кайнабайт», кантип арман кылбайт...

Анан калса мобу жагдай да анын психикасына басырык жасап жатпайбы. Көкөтөйдүн ашына жана айтылгандай, Бүткүл

Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Каңгайдан, Кытайдан, бери жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл самсып келбедиби. Каркырага «карат курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган түмөндөгөн түркүн калк чогулуп отурат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Анан төгөрөктүн төрт бурчунан келген ушунча элдин көзүнчө утулуп калса, өз калкына туу болуп, алыскы- жакынкы аймактарга атагы чыккан баатыр бүтүндөй дүйнөгө мазак болуп, тирүүлөй көмүлбөйбү. Ушул нерсе да Кошойдун оюнда турат. Мындай санаа башына жылып кирсе, карыянын азат бою дүркүрөйт. «Өзүм го, өзүм», дейт дагы бир үн Кошойдун ичинде, оңкомон түшсөм ордолуу кыргызымдын намысы кетип, Манасымдын, мамлекетимдин жылдызы түшүп, кытай-калмакка таба болобузбу, Э-Кудай!

Акыл-эсинде, рухунда түрдүү ой-санаалар, бири-бири менен кагылышып, жан дүйнөсүндөгү чыңалуу чытырата толгонуп, үзүлө турган кыл аркандай чегине чейин жетип, баатырдын ичинде нагыз психикалык драма өтүп жатат.

Кошойдун ушу ички психологиялык драмасын сезгенибизде, «эл атасынын» жанынан кечкен эмедей, өлөөрчө тобоколго барып жаткандыгын дагы да даана туюнабыз. Мобереки «абаң Кошой карыя, калмактардын Жолойго, өлүшкөнү баратат» деген саптар «Манаста» бекер айтылбаптыр.

11. Кошой - абийирдин жана патриоттук парздын кулу

Бычак мизиндеги кырдаалда Кошойдун турушу менен абийир, бүт тулку-бою, турпаты менен ар намыс экендигин

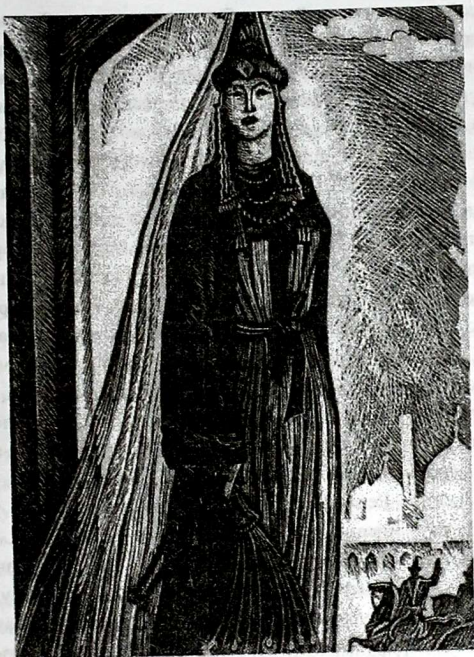
андайбыз. Чыныгы абийир адамдын адамдыгы сыналып турган ирмемде, жамааттын бедели таразага коюлган кырдаалда кылчактабай, автоматтык түрдө журт кызыкчылыгы тарапка, адилеттик жагына өтүп кетет. Абийир кайдыгер карап тура албайт, чыдай албайт, «кара башын» калкалай албайт. Кошой мына ушундай киши экен. Ошон үчүн ал «кан жыттанган» алп Жолойго айыгышууга барууга «жок» дей алган жок, баш тарта алган жок. Балбандар жанагинтип батынбай койгондо, мен чыкпасам ким чыгат деген сөз көөдөнүнөн кандай ыргып чыгып кеткенин ал өзү да билбей калды. Абийир аны токсонду карай томолонгону турганына карабай майданга алып жүрүп кетти.

Жоокердик заманда нагыз баатырдын, рыцардын адеп-ахлагынын, кан-жанынын тамыры калайык-журттун, тууган жердин кызыкчылыгында, жамааттын муктаждыгында, мамлекеттин мүдөөсүндө. Ал, мындайча айтканда, мамлекеттин эле өзү. Ал – коллективист, анын руханияты корпоративдүү. Кошой дал ушундай баатыр, анын социалдык жаратылышы ушундай. Ал – коомдук милдеттин, парздын кулу. Кыскасын айтсак, «Көкөтөйдүн ашындагы» майданда бүткүл кыргыздын жападан жалгыз үмүтүнө айланып, империянын дөөсү менен «өлүшкөнү» бараткан 85теги карыяны «таңгалычтуу кадамынын» учук-тамыры анын уктабаган уятында, абийиринде, улутмандыгында, мекенчилдик парзын Кудайындай сезгендигинде экен.

12. Кандагай

Бирок күрөш майданына чыгардын алдында Кошой карыяда бир көйгөй пайда болду. Күрөшкө атайын тигилген балбан шымды –кандагайды кийип чыгуу керек. Антпегенде демейки кийип жүргөн шым балбандар булкушканда айрылып, дал,

далынан кетиши этимал. Ал эми мыкты жасалган кандагай канчалык чоюлса да, айрылбаган касиетке ээ. Кошой шашылыш балбан шым издетти. Бирок табылган балбан шымдардын бири да Кошойго чак келбеди. А түгүл алп Манастын кандагайы да, кийип көргөндө, батпай тар болуп чыкты. Жолойго каршы кандагайсыз чыгуу өтө опурталдуу. Эмне кылуу керек? Манас менен Кошойдун ушу тушта айлалары куруп турду. Манастын кандагайын зайыбы Каныкей алтымыш тоо текени аттырып, терисин келтире ашаткыга жаткызып, алты жыл бээнин сүтүнө малмага салып, жез челекке алманын кабыгына чылап, анан балбандарга алмак-салмак ийлетип, ийине жеткизип, ойротто жок уздар менен бирге өзү күнү-түнү мээнеттенип тигип, «ичине булум иштетип, болот өгөп ширетип, сыр бараң атса, ок өтпөс, табылгы жакса, чок өтпөс» кылып укмуштуудай узчулук менен жасаган экен. Бирок кокус Кошой абам кийип калса, кереги тиер деп, Каныкей оюнда Кошойго да шымды атап, кенен жасап, бирок шымдын кашатынан багалегине чейин алты сөөмдөн ашкан бир бүктөмүн ичинен жымыйта капшырып тигип коюптур. Шашылыш келген Каныкейдин көрсөтмөсү менен ошол бүктөмдү жазып жибергенде, кандагай Кошойго куюп койгондой чак келип, толкуп турган көпчүлүк канышанын бул акылгөй айлакерлигине уу-дуу болду. Манас тебетейин көккө ыргытып сүйүнүп, Кошой болсо жетине албай «Ай, Каныкей, телегейиң тең экен, он эки мүчө кең экен, сөөмөйү алтын уз экен, ургаачыда болбойт ко, өзү олуя киши экен, касиеттүү кабыланга, кадыр түндүн өзү экен» деп алкап, алдына келип жүгүнүп турган канышага «балалуу бол» депак батасын берип жиберди. Мына ушинтип, ушул жерде Каныкейдин аялзатта жок айлакерлиги, акылмандыгы, алды жакта болоор жумушка алдын ала кам көрө билген көрөгөчтүгү, адамды айран калтырган узчулук керемети дагы бир жолу көпчүлүккө айгине болду.

Каныкей

13. Жолойду беттеген Кошойдун «булчуну бука белиндей, булкушканды жегидей» алп келбети

Көөнүндөгүдөй Кандагай табылып, Кошой ичинен дем байлай түштү. Кандагайды берип жатып Манастын: «Абам Кошой карыям, карап турган олуям, батасы журтту байыткан, пайгамбар чалыш карыя, адамзаттын уулунан, артыкча тууган олуя», - деп көкөлөтө көтөрмөлөп, жалбара сүйлөгөнүн укканда,

Кошойдун кулагы сүйүнүп, бою чыйралып, кайратына келди. Акыры ал күчүнө чиренип, тоодой болуп ортодо турган Жолой дөөнү беттеп чыкты. Кошойдун майданга чыккандагы көрүнүшүнө баам салалы: «жылаңайлак, жылаң баш, булчуңу бука белиндей, булкушканды жегидей, кол салуучу жолборстой, алышкан аман болбостой». Чынында эле, Кошой өзүнүн көлөм – келбети жагынан Жолойдон кем эмес дөө. Алп Манастын шымы батпай койгондон кийин анын канчалык зор экенин көз алдыга элестете берели. Эпосто Кошойдун сырткы көрүнүшүнүн сүрөттөлүшүндө, албетте, көркөм-эпикалык апыртуунун элементи, үлүшү жок эмес. Бирок «Тоодой болгон күрсү алган» Кошойдун тышкы алп кебетеси манасчынын фантазиясынан гана жаралган нерсе эмес дээр элек. Мына мону чындыкты кыстара кетели. Бул нерсе өтө сейрек болсо да, реалдуу турмушта кездешүүсү мүмкүн болгон көрүнүш. Маселен, 16-17-кылымдарда Кыргызстандын Тогуз-Торосунда Тобок аттуу алп бала төрөлгөн. Чоңойгондо анын боюнун узундугу 4 метрге жакындаган. Реалдуу турмушта жашап өткөн бул тарыхый, легендарлуу инсан эл ичинде Алп Тобок атка конгон. «Башына айбалта саптап алып жүргөн таягы эле үч-төрт кулач болгон, узун бойлуу, кадыресе кишилер анын белине да кол сунуп жете албаган, он сегизден өткөн соң эч бир унаа көтөрө албаган, өмүр бою жөө жүрүп өткөн, Нарын дарыясын кечсе, тизесине да жетпеген, алты качырдын күчү менен ачып-жапкан кытайлардын дарбазасын бир тебүү менен быркырата кыйратып салган» (Кыргыз адабиятынын тарыхы, 3-том, Бишкек, 2004., 415-б.). Тогуз-Тородо 16-17-кылымдарда болгон бул реалдуу тарыхый фактыдан чыгып, бир сөз менен жыйынтыктап айтканда, адамзат тарыхында сейрек болсо да кездеше жүрчү «Алп Тобок феномени» андан мурдагы бир замандарда Кошойдун мисалында өзүнчө бир вариацияда кайталанып өткөн дегенге ишенбей коё албаспыс. Кыскасы, Кошойдун сырткы пил

мүчөсүнөн улам, анын Жолойго татыктуу атаандаш экенин көрүп турабыз. Кошой өзү да өзүнүн алптыгын, зордугун сезип, белсенип турат. Анан мобу нерсени да эске түйүп коюш керек. Турмушта кээ бир балбандардын карысы да күчү кайтпаган учурлар болот экен. Кечээ эле 19-кылымда Теңир Тоодо жашап өткөн, кезегинде «Жумгалдын төө балбаны» атыккан Кармышак аттуу балбан болгон. Кармышак 70тен ашкан чагында, кышында капчыгайдын калың музунда тоңуп турган шилбилерди чөгөлөй калып тутамдай кармап, булка-булка тартканда, муздар чарт жарылып, шилбилер түбүнөн омкорулуп, сакадай, томпойдой таштар туш-тушка зыркырап учкан экен. Ошондо Кармышактын «атаң көрү, күчүм кайтпады, күчүм башым менен кошо жата турган болду», деп жарданып карап тургандарга айтканы эл арасында аңыз болуп жүрөт. Байкасак, ушу сыяктуу Кошойдун да күчү кайтпаган белем. Карабайсызбы, күрөштүн алдында денесин жибитиш үчүн үстүнө 16 кишини чыгарып, тебелетип атып, капысынан тура калганда, «жонундагы жүргөндөр, томолонуп алганы, тоодон кулап түшкөндөй, кыйрап жерге калганы». Бул эмне деген күч? «Көзүм барат чекчейип, белим барат бекчейип, мойнум барат кекчейип», деп кейигени менен карыса да Кошойдо буураныкындай буркулдаган күч али да бугуп жаткандыгы туюлуп калды. Кошой боюндагы мындай күч-кубатты тымызын тереңинде сезип, мындан улам «бөрү карыса бир койлук алы бар» деген тейде, акыркы кайратын жыйнап, кыл көпүрөдө «кыл чайнап» тургандай. Анткен менен Кошой сыртынан арстандай күркүрөп, эзелки жоонун балбанына карай бет алса да, ичинде «жалындап өрт күйүп» баратат: «Абаң Кошой карыя, кармаганын соо койбой, бөлүшкөнү баратат, кытайлардын Жолойго өлүшкөнү баратат». Мына ушинтип, өлүм же өмүр деп өмүрүндөгү сонку кармашка бараткан карыянын рухундагы чыңалуу эң бир таасирдүү саптар менен берилген. Дагы айталы, «өлүшкөнү баратат» деген сөздөр

не деген күчтүү сап. Келтирилген поэтикалык үзүндү алдыда боло турган айыгышуунун алоолонгон драмасын алдын ала туйгузган көркөмдүк күчү менен бөтөнчөлөнөт.

14. Эки дөөнүн ортосундагы сөз эрөөлү же Кошой менен Жолойдун психологиялык кагылышы

Маңдайлаша келгенде, эки дөөнүн ортосунда күрөш башталбай жатып от чыкты. Бет келээр менен экөө бири бирине сөз менен заар бүркүшө кетишти. Каруусу качкан карыя кармашка чыкты деп ичинен кымылдап, мыйыгынан күлүп, «кармашка чыккан буруттун, башын жулуп алам деп, алакандай бурутка, азапты чогуу салам деп» мактанып турган Жолой ордунан «күр» этип туруп, Кошойго каарын чачып зиркилдеди:

– Кара сакал агында,
Каруундун кеткен чагында,
Казааң жакын табында,
Буурул сакал агында,
Муунуң кеткен чагында,
Өлүм жакын табында
Ажалыңдын жеткени,
Абийириндин кеткени,
Кетпегенде неткени,
Жашыңдан киши чыга албай,
Жакшыраактан ыйгарбай
Карганда түшүп балбанга,
Карап көрсөм өзүңө
Каргыш тийип калган да!
Атым менин – Жолойдур,
Ар душман качып колойдур!
Жолойго киши жолоорбу,

Жологон бенде оорбу?!
Бир башыңда, Кошоюм,
Миң жанкың болсо коёмбу,
Ичип канга тоёмбу!

Кандай заардуу сөздөр, атаандашка октой тийген кандай ачуу кеп. Карганда түшүп балбанга, сага каргыш тийгенби, кыргыздын жашыраак балбаны жокпу? Абийириндин кеткени, ажалындын жеткени, каныңды ичип тоёмун деген сөздөр оңой сөзбү? Амалдуу калмак мындай чучукка жеткисе айткан сөздөрү менен адегенде эле карыяны психологиялык жактан «жаткыза чаап», атаандашын күрөшкө жөндөмсүз кылып, чүнчүтүп, жүдөтүп, үстөмдүк кылууну көздөдү. Жолойдун ачуу кеби, коркутуп кордогону сай сөөгүн сыздатса да, карыя басынып калбай, кайра ого бетер намысына келип, калмак дөөнүн психологиялык чабуулуна каршы контрсоккунун мөндүрүн жаадырып жиберди. Кулак салалы:

- Атаңдын көрү капыр кул,
Бйманы жок жакыр кул,
Наадандыгың мына бул!
Үкүрчүнүн оюнда,
Үч-Капкактын боюнда,
Үйшүнбайдын тоюнда,
Ушу күнчө оюмда,
Өлтүрбөй сени тирүү алдым,
Үйүңдөн байлап бир алдым.
Балчакайдын белинде,
Айлым арбын дегенсип,
Мыктылык кылган жеринде
Айтышып сөздөн бир жендим,
Алыша кетип урушуп,
Ач бөрүдөй жулушуп
Ат үстүнөн бир эндим.

Оболдон бери, донузум,
Оё жүрдүм көзүндү,
Ойрондоп жүрдүм өзүндү,
Ойлонуп айткын сөзүндү!
Катылам деп Кошойго
Кан жүткүргөн жериң бар.
Бөрү жолдуу Кошойду
Бөлөк болду дейсинби?
Ар бир жерде алышып,
Аркы-терки салышып
Алып жүргөн мен элем,
Наадан Жолой сен элең!

Жаалдаган, ичи шакардай кайнаган Кошой абакенин арстандай айбаттуу күркүрөп, Жолой дөөгө бүрккөн бул сөздөрү ачуу жана курч чыгып, татыктуу жооп болуп түштү. Ала-Тоонун алгыр бүркүтү сыяктуу өзүн кан жыттанган Жолойдон бийик коюп, «кул», «наадан», «донуз» деп эрегише безге сайып айткан өткүр сөздөрү, ойрондоп жүргөн өзүндү, оё жүргөм көзүндү, деп өткөн тарыхты эсине салып, намысына тийип, дагы кан жүткүртөм, жеңе жүргөм жеңемин дегендей өкүм кеби көөдөнүн көтөрүп көөп турган жоонун балбанын шибегедей сайып, барскандай уруп өттү. Карыядан мындай ачуу каяшаны, кайратты жана айбатты күтпөгөн Жолой капысынан тумшукка муш жегендей эле болду.

Күрөштүн алдында чагылгандай чарт-чурт этип, ортодо болуп өткөн бул сөз эрөөлү астыдагы кармаштын оёосуз кандуу болоорун, күрөш эмес, нагыз согуштун өзү болоорун дагы бир жолу айкындап таштады.

Адабий жагын айтсак, бул сөз кагылышы кандайдыр бир эпикалык диалогду эмес, чыныгы драмалык диалогду элестетип турат. Эки дөөнүн сөз менен айыгышуусу өзүнүн курчтугу жана

чегине жете чыңалгандыгы жагынан кадимки классикалык драмадагы нагыз драмалык диалогдун жана драмалык конфликттин өзү десек жаңылбас элек. Ушул жерден белгилеп өтө турган нерсе, дегеле «Көкөтөйдүн ашындагы» «Кошой менен Жолойдун күрөшү» темасы өзүнүн демейкиден тыш психологизми менен өзгөчөлөнүп турат. Балбандардын психологиясын, айрыкча, Кошойдун ички драмалык толгонууларын жана санаркоолорун берүү жагынан манасчынын чеберчилиги өзүнүн бийик нокотуна чейин өсүп барган дегибиз келет. «Манастын» ушул жерине келгенде, кандайдыр бир эпикалык баянды эмес, өзүндү кадимки социалдык романды, социалдык драманы окуп жаткандай сезип кетесиң.

15. Уу-дуу болуптаңдана алп балбандарды караган «кара курттай кайнаган» көрөрмандар

Бул учурда балбандардын беттешишин чыдамсыздык менен күтүп турган калмак-кытай көпчүлүгүнүн ичи уу-дуу, кыргыздардын ичи да чуру-чуу. Аштын жалпы көпчүлүгү да бири-бирин түртүп, жардана ортону карап толкуп турат. Алар үчүн болгону жаткан күрөш таңгалычтуу да, ченде жок кызыктуу да. Окуянын Аштын жалпы катышуучулары үчүн кызыктуулугу, таңгалыштуулугу сыртынан караганда дүйнөдө сейрек кездешкен, дубанда жок, ойротто жок, адамзаададан бөлөкчө, кара тоодой калдайган эки алптын арстандарча алышууга чыгып отургандыгында. Бул таймаш демейки чоң балбандардын боло жүргөн мелдеши эмес, чыныгы кылым таймашы экенин алар туюп турушат. Окуянын андан дагы кызыктуулугу, таңгалыштуулугу карыган аксакал дөөнүн жаш дөөгө каршы барып жаткан фактысында. Ал эми кыргыз-кытай күйөрмандары үчүн күрөштүн «кызыктуулугу» неде экени

жогоруда белгиленип өтпөдүбү. Эмесе, Кошой менен Жолойду тегеректеген элдин түрүн көрүп алыңыз:

Көкөтөйдүн ашы экен,
Көп жыйындын кашы экен.
Асманга учуп топурак,
Адам жайнап топурап.
Кара курттай кыжылдап,
Калк жыйылып быжылдап.
Эки дөө күрөш салат деп,
Жыкканы байге алат деп,
Жабалактап турушат.

16. Күрөштүн башталышы: дөөлөрдүн билектеринен аккан кан

Акыры жабалактанган жарданган, топураган көпчүлүк көксөгөн, чыдамсыздык менен күткөн гиганттардын күрөшү башталды. Эки дөөнүн адегендеги күч сынашуусу, кудай бетин көргөзбө, кан менен коштолду. Биринчи болуп Кошой билегин Жолойго сунду. «Жолой бекем тутканы, колун Кошой булкканы, кара кытай балбаны, кан Жолой бекем кармады, касиеттүү эр Кошой, бир тартуу менен Жолойдон, билегин сууруп алганы, кол терсин шыпырып, Жолой алып калганы. Кара кытай манжуунун, каалап салган балбаны, абакеңиз эр Кошой, ач билектен алганы, эки жулуп эр Жолой, эптеп сууруп алганы, шыпырылып кол тери, Кошойго кетип калганы». Кызыл жаян кан болгон билектер, териси шыпырылган колдордон тамчылаган кан көрүп тургандардын жүрөгүн түшүрүп, бул экөөнүн күрөшү күрөш эмес эле, бири-бирине ажал чачкан арбашуу болоорун, трагикалык кагылыштын башталганын, бул кармашта бири өлүп, бири каларын ишаралап койду. Ошону менен бирге эле «Кошойду кудай кор кылба», деп элеп-желеп

болуп, тилеп турган кыргыз журту аксакалдын билек күчүн көрүп, демдене түштү. Ал эми Нескара, Коңурбай баш болуп, Жолойдун артыкчылыгына ишенип турган кытай-калмак тарап балбанынын билек терисини сыйрылып-

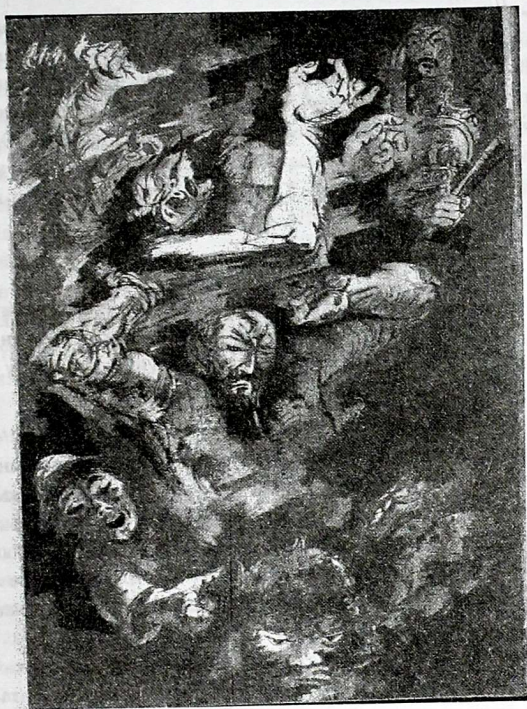
шыпырылып кеткенин көрүп, Кошой абышканын оңой жоо эмес экенин байкап, селейе калышты.

17. Мышыкчасынан аяктары менен тик түшкөн атаандаштар же балбандардын күрөш чеберчилиги

Мындан кийин тооруша келип, балбандар бири бирин белден алышты. Мындагы картинаны өз көзүңүз менен көрүп алыңыз, мынакей:

Абанды тутуп алганы,
Кытайдын Жолой балбаны,
Асманга атып калганы.

Абакеңиз Кошойдун,
Кайраты толгон ошонун,
Аягы жерге жеткени,
Таманы менен тик түштү,
Жазылган талпак ордундай,
Тийген жерге жик түштү.
Аяктаган абаңыз,
Ал-кубатын караңыз,
Колуна тийген Жолойду
Козголтуп жерден алганы.
Айлантип асманга атканда
Кара кытай балбаны
Кырдана түшүп бадирек,
Аяктап тура калганы.

Бул жолу да балбандар көрүүчүлөрдүн оозун ачырып койду. Ушунча зор дөөлөр бири бирин топтой ыргытканы, анан дагы аяктары менен мышыкчасынан тик түшүп туруп калгандары элди ого бетер таңгалдырды. Экөө тең өмүр бою күрөш өнөрүнүн чеберчилигине машыгып келгендиги айгинеленди. Ырасында эле, булар бири-бирине татыктуу атаандаштар экен. Бул жерде, айрыкча Кошой айран калтырбай койбойт. Карыган

кездеги күчү ушунча экен, жаш кездеги кубаты тимеле укмуш болгон го. «Манаста» ал «тоодой болгон күрсү алган, тоону Кошой бир салган, тоону Кошой бир салса, тоону кылган таш-талкан» деп бекеринен мүнөздөлгөн эмес экен. Ошон үчүн жашыраак кезинде Жолойду жеңе жүргөн турбайбы. О, кайран Кошой карыя, жанараак айтылгандай, каруу-күчүң артка кайткан эмес экен го. Кайтса да, Жолойчолук күч-кубатың калган окшойт.

**18. Айыгышуунун укмуштуу кыйын-кезеңинин
«ТОГУЗУНЧУ ВАЛЬ» же Саякбай менен
Сагынбайдын күрөштүн жүрүшү жөнүндөгү ыр
нөшөрү**

Андан ары экөө тең ааламда жок айыгышуунун «кызыл өртүнүн» ичинде калышты. «Манас» энциклопедиясында бул айыгышуу «укмуштуу күрөш» деп аталган. Ушул укмуштуу күрөштүн узакка созулган укмуштуу жүрүшүн манасчылар зор эргүү, кумарлануу менен, ташкындаган таланттарын арнап, ырга салышкан. Эки алптын күрөшү «манаста» илгертен келе жаткан салттык сюжеттик окуя болгондуктан (Чокон Валихановдун 1856-жылы Ысык-Көлдөн «Көкөтөйдүн ашын» жазып алгандыгын эстейли), буга ар бир манасчы кайрылып, калайык-калктын алдында буркан-шаркан түшө сүрөттөп ырдаган. Бул күрөштү күпүлдөп айтканда, манасчынын сөз менен сүрөт тарта билүү жөндөмү сынакка түшкөн. Чоң манасчылардын бул ырдагандары ушунчалык көрөсөндүү, өзүнчө эле бир кинорепортажды элестетет. Эмесе, Кошой менен Жолойдун айыгышуусунун андан аркы алааматынын сүрөттөлүш жагдайы боюнча манасчылардан мисалдарды алдыга тарталы:

«Ушул жерден экөөбү

Буурадайын булкушту,
Булчун этин жулкушту,
Багелигин түрүшүп,
Эми тай букадай сүзүштү,
Өйдө карап сүзүштү,
Өйдөгү токой жоюлду.
Ылдык карап сүзүшүп,
Ылдык токой жоюлду.
Ой жерлери дөң болуп,
Дөң жерлери ой болду.

Валиханов В. В.
(1833-1865)

Алышкан жери айры кезең болду дейт.

Сүрүшкөн жери сүйрү кезең болду дейт». (Чокон Валиханов жазып алган варианттан).

«Абаң Кошой карынын
Билеги жүрөт кан болуп,
Калмактардын кан Жолой
Капталы жүрөт нан болуп.
Кудай бетин көрсөтпө,
Көк кочкордой сүзүшүп,
Кез келген жерин үзүшүп,
Чакчелекей чаң болуп,
Экөө кызыл кан болуп,
Багалектен чолушуп,
Балбан болсоң мындай бол,
Көкүрөк менен коюшуп,
Кармаган кийим үзүшүп,
Кулжадан бетер сүзүшүп,
Жолой жүрөт кайгырып,
Бутундагы чоң шымы –
Алтымыш теке териси
Дал-дал болуп айрылып.

Шымы мыкты экен деп
Жолой жүрөт кайгырып:
Тартып алса кандагай
Була болуп чоюлуп,
Коё берсе кандагай
Шили болуп жайылып,
Каарданып кармаса
Жолойдун колу кыйылып.
Каркыранын талаасы
Балбан буту тийгенде
Кемеге болуп казылып,
Көрүп турган адамдын
Бугунун бары жазылып...» (Саякбай Каралаев).

«Багелектен алышты,
Балтыр эттен чалышты.
Торой күүнү салышты,
Тоголонуп калышты.

Өйдө-төмөн түртүштү,
Жаш букадай сүртүштү,
Кулаалыдай чапчышты.
Баскан жерин карасаң,
Ордой болуп калганы.
Кыйла сөзгө салганда,
Отура калып мушташты,
Тура калып тиштешти,
Ач кулактан алышты,
Кый сүбөөдөн алышты,
Көк сүбөөнүн өзүндө
Күрсө-күрсө алышты» (Шаабай Азизов).

«Таманы тийген жерлердин

Далай чыкты далдалы.

Арбытты антип жумушту,
Токтолбостон бир-бирин
Асманга топтой урушту.
Топ аткандай атышып,
Ал экөөнүн жанына
Адам уулу болгондон
Барар эмес катышып.

Карагандар таң болду,
Кара тозоң чаң болду,
Капыр менен мусулман
Көрө албай көбү таң болду,
Чаң жашырды сан колду.

Ылактырып ыргытып,
Урулуу журтту дыргытып,
Аны менен жыга албай,
Азап болуп бир далай,
Бирин-бири бу күндө
Өлгөнүнө карабай
Тегирмендин барадай
Тегеренип калышып,
Өнөрүн артык салышып,
Бир-бирине эки дөө
Өчөшкөн бойдон калышып,
Куйрукка шымын түрүшүп,
Кур букадай сүрүшүп,
Кармаган жерден кан чыгып,
Чарпышкан жерден чаң чыгып,
Качан бирөө жыгат деп
Ашыгып адам жан чыгып,
Оёндор күрөш салганы,
Ойду-дөңдү булкушуп,

Ойрот журт айран калганы.
Намысына чирешип,
Акырек менен тирешип,
Согончок тийген жерлерин
Тоз-тоз кылып жирешип,
Топосу тоодой тозулуп,
Тозону көккө созулуп,
Баскан жери казылып,
Чаң асманга жазылып,
Көргөндүн бою дүркүрөп,
Алышып жүргөн эки дөө
Арстан шердей күркүрөп.
Бирин-бири жыга албай,
Үдөөсүнө чыга албай...» (Сагымбай Орозбаков).

Келтирилген ыр түрмөктөрүнөн көрүнүп тургандай, «кылым таймашын» сүрөттөөдө ар бир манасчы кудурет күчүнүн жетишинче таамайлыкка, образдуулукка, элестетүүлүккө жетишүүгө, оригиналдуу болууга, көркөм экспрессияны жаратууга умтулган. Сүрөттөөнүн салтык объектиисинен оолактабай, ар бир манасчы мурадагылардын саптарын түздөн-түз жаттап кайталабастан, импровизациянын күчү менен күпүлдөп ыр жолдорун төккөнүн көрүп турабыз. Бул жерде жомокчулардын кимисиники күчтүү деген маселени койбостон, манасчылардын бирдиктүү күчүнөн жаралган картинанын эффектиси жөнүндө сүйлөгөнүбүз оң. Окурман үчүн манасчылардын бири- бирин толуктап, чогулуп тарткан сүрөтүнүн жалпы натыйжасы маанилүү го.

Манасчылардын жогорку мисалдарын бириктирип, баш-аягын сыдыра чогуу караганда, бул ыр түрмөктөрдөн Кошой менен Жолойдун өмүр же өлүм деп кырчылдашкан күрөшүнүн кыяматтуу кыйын-кезеңи, «кызыл алоо жалыны», шарактап кайнап, чегинен ашкан «ысык градусу», жүрөк титиреткен драматизми, балбандардын үзүлө турган болуп кызарган тамырлары, бир сөз менен айтканда, албуут энергиялардын «тогузунчу валы» алаканга салгандай кашкайып көрүнөт. Манасчылардын чебер устакерлиги ушунда. Кармашты сүрөттөө баш-аягы менен бүт образдуулукка чулганган. Күрөштүн атмосферасын берүү үчүн көркөм каражаттардын бүтүндөй бир комплекси мобилизацияланып отурат. Карасак, өйдөкү ыр түрмөктөрүндө троптун ар кандай түрлөрү жайнап көрүнөт. Манасчылардын саптарын метафора, салыштыруу, эпитет, гипербола, метонимия, снекдоха сыяктуу толгон-токой көркөм шөкөттөө аспаптары ширеп калган. «Токойлор жоюлду», «көк кочкордой сүзүшүп», «кемеге болуп казылып», «ордой болуп калганы», «тура калып тиштешти», «кара тозоң чаң болду, чаң жашырды сан колду», «тегирмендин барадай, тегеренип

калышып» деген сыяктуу сап сайын кезиккен троптук каймана маанидеги образдык курулмалар күрөштүн жүрүшүн көрсөтмөлүү жеткирип жатпайбы. Азыркы биз санап өткөн көркөм куралдардын жана образдык курулмалардын мааниси алардын кооздук, чечендик үчүн колдонулгандыгында эмес, атайын максат көздөп, эпикалык баяндоонун тутумунда эстетикалык функция аткарып, күрөштүн духун жана алоолонгон аптабын ачып берип жаткандыгында.

19. Күрөштүн кульминациясы

Алптардын алышканы күндүзү бүтпөй, түн ичинде да уланышы көрүүчүлөрдүн айран калуусун андан бешбетер күчөтүп, кызыкка «тойгузуп» жатат. Кармашты көрүү үчүн түн ортосунда жандырылган миндеген чырактар өзүнчө бир кайталангыс жана эстен чыккыс көрүнүш. Түнкү жайнаган чырактар, жандары кыпылдап чекчейген көздөр, жарданып чурулдаган кыйтайлар, кудайлаган кыргыздар Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн «кузгундап» кульминациясына жетип, кырбуусунан ашып тургандыгын дагы бир ирет таамай туйгузат.

20. Өмүр же өлүм деген күрөштөгү Кошой карыянын каармандыгы, героизми же көөдөндү уялаган улуттук ар намыс идеясынын жана мекенчил сезимдин күчү

Бул жерде мобуну да айтып коюшубуз керек. Ырас, биз күрөштүн окуясынын сырткы реалдуулугун, тышкы картинасын дааналап көрдүк. Бирок көзгө көрүнбөй, муздун алдында агып жаткан суунун булдурун угуп тургандай, күрөштүн субъектилеринин ичинде өтүп жаткан психологиялык реалдуулукту да кошо баамдоого тийишпис. Маселен,

жанагинтип текенин терисинен жасалган бекемдин бекеми деген шымынын «дал-дал болуп айрылганынан» улам Жолой балбан канчалык тынчы кетип, кайгырып да, жини келип да жатат дейсиң. Тышындагы эти сыйрылса, ичтеги жан дүйнөсү да сыйрылып жатат да. Карыянын катуу каршылыгына учурап, ичинен бүлүнүп, ачуусу кайнап, ан сайын албууттанууда. Ал эми бул күрөштө айрыкча Кошойго кыйын болду. Килендеп күчүндө турган жаш Жолойдун катылганын жексен кылчу албуут чабулуна туруштук берүү, тең ата жооп берүү, күн-түн кармашуу, алп болсо да 85 теги кишиге оңойбу? Кошой карыя тамырлары үзүлүп, жаны чыгып кетчүдөй болгон физикалык жана психологиялык шумдуктуудай чымырканууну баштан кечирүүдө. Карыянын эрдин көгөртө тиштеп көрсөтүп жаткан каармандыгы таңгалдырбай койбойт. Сууроо туулат. Ушул учурда карыянын «чытырап» чыңалган рухий чымыркануусуна түп жактан эмне стимул берип, эмне жөлөк-таяк болуп жатат? Алп булчуңдун күчү элеби же башка дагы бир кудуреттүү тирөөч барбы? Жогоруда Кошойдун күрөшкө чыгуусунун мотивациясы негизинен маалымдалса да, кармаштын кызып турган учурунда бул маселеге дагы бир жолу кайрылып өтөлү.

Эрегишкен өлөрман күрөштүн өртүнүн ичинде турган Кошойдун оюнда эсирген кытай Нескаранын ээнбаш сөздөрү турат. Аштын башында Нескара хандын кыргыздарга жанагинтип менменсинип, сөөмөйүн кезеп коркутуп:

– Аш үстүнөн казамын,
Түшүп кетер орунду, бурут!
Каардансам мен азыр
Каптатамын колумдун, бурут!
Ою, тоосун түз кылам
Аш берген ушул жеринди бурут,
Чогуу чаап аламын

Чоң ишенип жүргөнүн-
Канкор Манас эринди, бурут!
Казанга колум маламын, бурут,
Этинди талап аламын, бурут,
Башчыңа колум саламын, бурут,
Малыңды талап аламын, бурут, - деп опурулуп айткан сөздөрү
Кошойдун кулагында жаңырып турат. Ашка чакырылган
меймандын аш ээлерине минтип чокчоңдошу кыргыздын
салтында да, этикасында да жок. Нескаранын бул сөздөрү аштын
башкаруучусу, жаңы курулган кыргыз мамлекетинин
эгелеринин бири болуп турган эр Кошойдун көөдөнүнө уу болуп
куюлуп, психологиялык жактан шок кылып, намысын катуу
козгоп салды. Атаң көрү-ү, бул Бээжинден келген үлкөн калдай
өзүн дале кыргыздардын кожоюну катары көрөт турбайбы,
кечөөкү кулдарыма келдим дегениби, дале басып жейм дейт
турбайбы бул итин, деп Кошойдун күйбөгөн жери күл болгон.
Шашпа көпкөн коногум, кыргыздын ким экенин сага көрсөтөбүз
деп эл агасы ичинен эрдин кесе тиштеген. Баарынан да
Кытайдын «аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду, бурут»,
деп аш ээлеринин сыйын тыйын ордуна санабай, уят-ыйманды
унутуп, теңсинбей, жалпы кыргыз журтунун намысын тебелеп-
тепсегени Кошойдун ачуусун «шакардай» кайнатпадыбы. Эр
Кошой кантип шакардай кайнабайт эле. Ала-Тоолук ак калпак
кыргыздын ары – аброю, боштондукка чыгып, өз алдынча түтүн
булаткан бир боор журттун ар намысы анын жүгүнгөн ыйыгы,
сыйынган кудайы эмеспи. Ушундан улам ашта өтүүчү
мелдештерди Кошой башынан эле кыргыз-кытайдын намыс
талашы катары түшүнгөн. Ошон үчүн адегенде эле кыргыздын
балбандарына кайрылганда «сен кандайсың балбанга, жыгып
намыс алганга» дегени, **байге алганга** дебей, **намыс алганга**
деп, ар намыска басым коюп сүйлөгөнү бекер эмес болучу.
Жолойго каршы балбан чыкпай койгондо, кыргыздын,

мусулмандын намысы колдон чыгабы, деп Кошойдун чый-пыйы чыгып турбадыбы (Ч.Валиханов жазып алган вариантта). Мына ошентип, Кошой белин бек буунуп, оозуна «кыл чайнап», бир тууган ак калпак журтунун ар намысы үчүн, дөөгүрсүгөн калмак-кытай хандарынын алдында күнкорсуз кыргыз мамлекетинин аброюн коргоо үчүн таймашка чыкпады беле. Кошойдун бул күрөштө жеңилип калууга акысы жок. Ага жеңиштен башка альтернатива жок. Төгөрөктүн төрт бурчунан келген элдин көзүнчө мөөрөй алуудан башка жол жок. Ага түп жактан шыкак берип, жөлөп-таяп, кайратты, өжөрлүктү тартуулап турган күч, дагы бир жолу белгилейли – бул улуттук ар намыс идеясы, патриоттук ар намыс сезими. Мына ошондуктан Кошой жанын оозуна тиштеп, ажалым же ар намысым деп, өзүнүн бүткүл рухий жана булчуң кубатын жумшап, Каңгайлык алп менен жандимиче кармашып жатат.

Мына ошон үчүн Кошой абакенин калмак-кытайдын дөөсү менен күрөшүнөн Манас баш болгон кыргыз тарап чоң мазмунду, чоң мүдөөнү, чоң намысты көрүп, карыяга жеңиш тилеп, «кудайлап» турушпайбы. Дегеле, жеңсе да, жеңилсе да (кудай сактасын), бу кыяматтуу күрөштө карыган баатырдын көрсөтүп отурган каармандыгы, адаттан тыш героизми бийик баага арзый турган улуу көрүнүш экенин андоого тийишпис.

21. **Финал. 85теги кыргыз балбанынын Каркыраны дүңгүрөткөн трумфалдык жеңиши же эр Кошойдун улутка утуп берген улуу мөөрөйү**

Акыры күрөштүн жүрүшүндө капыстан кескин бурулуш жана күтүүсүз чечилиш болуп өттү. Түн өтүп, эртеси чак түш болуп калган учурда бири-бирине сүйөнүп, бир паска дымый түшүшүп, кезектеги булкушууга камданып турушканда, чарчаңкы тарткан карыя Кошой көз ирмемге көшүй түшүп, андан ары саат басып, көзү илинип кетпеспи. Жолой ушул ирмемден пайдаланып, андай мындай дегиче, ачып көздү жумгуча Кошойду шарт жерден томкоруп алып, башынан өйдө жогору көтөрө салып, мамындагы алачыктай болгон балбан ташка былч урууга аттап-буттап жөнөдү. Калың кыргыз «катүгүн Кошой өлдү», деп жерди жарып чуркурап жиберди. Манастын жаны чыгып кетти. «Көрө салып эр Манас, айгай салып акырды, «абаке!» деп бакырды». Манас «какбаш Кошой көзүндү ач, кай кара басып кетти, Каңгайга намыс алдырдың, жаман атка калтырдың», деп Аккуланы атырылтып келип карыяны камчысы менен май куйрукка катуу бир салып өттү. Көзү умачтай ачыла түшкөн Кошой укмуштуудай күч менен «төө мөңкүштү» салып, Жолойдун колунан чыгып, жерди аяктай калып, ошо замат кайра чабуулга өттү. Ачуусу келип, каардана кайратын жыйып туруп, ченебегендей албуут күч менен калмактын караан калган Жолоюн чаттан алып, өйдө көтөрүп туруп, жерге бир уруп, анан төшүнө минип, шарт башынан аттап кетти. Кудай бетин көргөзбөсүн, Каркыра дүңгүрөп эле жатып калды. «Эл агасынын» жеңишине чечекейлери чеч болгон кыргыздар «карыганда хан бабабыз намыс алып берди» (Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашынан алынган сап»),

дешип калы килемге салып, чурулдап-чуркурап, салтанат-шаң менен көтөрүп кетишти.

Жеңилүү ызасына буулугуп, шылтоо таппай араң турган калмак-кытайлар: -ханыбыздын башын аттап, бул эмне кылганы? Бул салтта жок, буруттарды жазалайбыз,-деп жабыла аттарына минишкенде, Манас кырк чоросу менен кайрадан

алардын жолун тосуп, ак албарс кылычын кесеп, чатакты токтотот.

«Көкөтөйдүн ашындагы» Кошой менен Жолойдун күрөшү мына ушундай финал менен аяктайт. Кошойдун күрөшүнүн жеңиш менен аякташында кыргыз элинин жана Манастын колдоосу, Каныкейдин кандагайы чоң роль ойноду.

Кошой байгеге алган мал-мүлкүн, алтын-күмүшүн бүт жарды-жалчыларга, бей-бечараларга таратып берип, өзүнүн дагы да асылдыгын – берешендигин, жоомарттыгын көрсөттү. Бирок Кошойдун элге таратып берген мал-мүлкүнөн, материалдык байлыктарынан да, кыргыз калкы үчүн «кыл көпүрөдөгү» күрөштө утуп берген рухий мөөрөйү, патриоттук жеңиши кымбат болду. Анын элине «таратып берген» улуттук АР НАМЫС деген белеги баарынан бийик туруп, Манас баш болгон ак калпак журттун маанайын жаркытып, көңүлүн куш кылып турду.

22. Улуу Кошойдун өрнөгү жана бүгүнкү эгемендүү кыргыз мамлекети же алдыда турган таалим-тарбия милдеттери

Мурдагы жылдардын биринде Кошой жаш Манас баатырга: «мейли, кызыл – бороон жоо келсин, кулунум, кыйкырып чыгып турармын, токсонго жашым барса да, түз кирип найза сунармын, түгөнүшөр жоо чыкса, туу түбүндө былк этпей, о, балам, туунду кармап турармын», - деп убада кылган эле. Жолой менен болгон күрөшү аркылуу Кошой абаке өзүнүн сөзгө турган адам экендигин, сөзү менен ишинин биримдиги ажырагыс делген адамдык аруу сапаттын ээси экендигин далилдеп койду. Чындыгында эле, кыйын кырдаалда Кошой жашы эңкейгенине карабай, Манастын туусун, кыргыздын туусун жерге түшүрбөй желбиретип, көкөлөтүп кармап берди.

Аксакал карылыгына шылтоолоп, кара башын ала качып, жеке атак-даңкын, аброюн коргогон жок. Ал өйдөкүдөй патриоттук кадамы менен эл-журтунун, мекенинин кызыкчылыгы үчүн кара башын курман чалууга даяр экендигин ачык көргөздү. Кошой илгертен кыргыздардын канын төгүп, баскынчылык кылып келген Азиядагы эпикалык каңгай-бээжиндик империянын агрессивдүү өкүлдөрүнүн алдында кыргыздын эгемендүү жаңы мамлекетинин ар намысын коргоп калды жана Манастын: «алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес» - деген сөзүнүн чын экенин далилдеди. Ал жогоруда айтылгандай, турушу менен абийирдин, милдеттин, парздын адамы (человек долга и совести) болуп чыкты. Улуттун ар намысы таразага коюлуп турганда, «күрөшкө мен чыкпасам ким чыгат», деп майданга жүрүп кетти.

Демек, «Манас» эпосундагы Кошойдун Жолойго каршы күрөшү өзүнүн терең патриоттук, мекенчилдик мазмуну менен баалуу жана улуттук ар намыстын туусун бийик көтөргөндүгү, ошону менен бирге жеңе билүүнүн философиясын алып жүргөндүгү менен кымбат. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» «Манас» эпосунун идеялык мазмунун байытып, анын көркөмдүк-руханий кадыр-баркын жогору көтөрүп турган орошон сюжет.

Кошой баатырдын күрөштө көрсөткөн каармандыгы жана жеңиши кыргызстандын ар бир жаранына, анын ичинде өлкөбүздүн спортчуларына бийик үлгү. Кошойдун образы бүгүнкү күндө эмне кылыш керек экендигибизди кыйытып айтып, атактуу бул «күрөштөн» сабак алып, кеңири жыйынтык чыгарып ойлонууга астыртан жол көрсөтүп тургандыгын андашыбыз абзел. Экономика тармагында болобу, маданият же спорт тармагы жагындабы, аскердик кызмат жаатындабы,

журтубуздун ар намысын, аброюн Кошойчо коргогонго, Кошойчо талашканга, күрөшкөнгө ар кимибиз даяр турушубуз керек. Мындай сапат – өлкөбүздүн өйдөлөп, өркүндөп – өсүшүнүн шарты. Спортчуларыбыз жеке атак – даңк үчүн гана эмес, кандайдыр бир коммерциялык сумма үчүн эмес, баарыдан мурда өлкөнүн ичинде да, эл аралык аренадарда да, эгемендүү кыргыз республикасынын аброю, ар намысы үчүн ат салышуулары зарыл. Мамлекетибиз балбандарыбызга ар тараптан шарт түзүп, Манас менен Каныкей Кошойду колдогондой колдоп, аларга образдуу айтканда, өз «кандагайларын» камдап берип турушу шарт.

Бүгүнкү күндө ар кандай геосаясий күчтөр, глобалдашуунун жана массалык маданияттын агрессивдүү чабуулдары, демократиянын бет кабын тагынып, өлкөбүздүн ичине кирип алган кой терисин жамынган ар кандай «карышкырлар», диндик

экстремизм мамлекетибизди түбүнөн жемирип, улутубуздун тамырын кыркып, түркүгүбүздү сууруп таштоого, эгемендүүлүгүбүздү жок кылууга көмүскө да, көрүнөө да умтулуп жатышат. Эл аралык «киттердин» аз сандагы улуттарды балыкча жутуп коюуга эки көзү төрт болуп турат. Ушундай шартта бүгүнкү Манастын урпактарынын ар бири өз ата журтунун эркиндигин, мамлекеттүүлүгүн коргоо, бекемдөө жана чыңдоо үчүн Кошой баатырдай тикесинен тик туруп бериши аба менен суудай зарыл. Кыргыздын ар бир атуулундагы Кошойрух – мекенибиздин бекемдигинин гаранты. Ошондуктан бүгүнкү тарбиянын милдети – ар бир жаш муунду, жаранды Кошойдун патриоттук руху менен сугаруу болуп эсептелет. Кошойдун образы аркылуу «Манас» эпосунда патриот, мекенчил жарандын өзүнчө бир модели берилген. Ушул патриоттук моделге түздөнсөк, утуп чыгарыбызда шек жок.

Кошойдун бул өрнөгү жалаң эле адабият, манастануу сабактарында эмес, мектептердеги жана жогорку окуу жайларындагы дене тарбия сабактарында да үйрөнүлгөнү ылайыктуу. Биз жаш муундардын денесин гана чыңдабастан, «Кошой менен Жолойдун күрөшү» аркылуу алардын патриоттук рухун да чыңдашыбыз керек. Урпактарыбызды, спортчуларыбызды дагы айталы, «Манастын» ар намыстуулук идеясына жана жеңе билүү философиясына тарбиялашыбыз зарыл. Өлкөбүздө Катагандын хан Кошой атындагы спорттук байгени уюштуруу жагын ойлонуп көрүү керек деген ойду да маалымдай кетүүнү оң көрөбүз. Дене-боюнун зордугу адамды таңгалдырган кыргыздын алп Кошоюна эпикалык эстелик тургузуу да логикалуу. Ата-бабаларыбыздан калган улуу мурасыбыздын улуу каармандарын пропагандалап, өлкөбүзгө жана дүйнөгө кеңири жайылтуу – милдетибиз!

Эл баатырларынын, эл акындарынын, манасчылардын, илимпоз-академиктердин, маданий ишмерлердин тобунун, коомдук уюмдардын өкүлдөрүнүн өлкөнүн Президентине, Жогорку Кеңешке жолдогон катында мындай деп айтылат: «Тораны» билбеген еврей эмес» деп айтылат еврейтаануу адабияттарында. Демек, еврей болуш үчүн алгач «Тораны» сөзсүз билиш керек. Дал ошол сыяктуу эле Манасты билбеген кыргыз да – кыргыз эмес. Демек, кыргыз болуш үчүн адеп «Манасты» билишибиз зарыл. Кыргыз этносунун тарыхы дээрлик 3 миң жылдан ашуун убакытты кучагына камтыйт. Ушул «узак убакыттын ичинде ал кантип улут, эл катары сакталган» деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Ага ар бир адам ар кандай жоопту айтат. Ошол жооптордун ичинде сөзсүз эң башкы фактор болуп «Манас» эпопеясынын ролу өзгөчө турары талашсыз». («Кабар» газетасы, 22-июль, 2016). Чынында эле, тарыхтын кыйын-кезең бороондорунда кыргыз журтун эркиндикти туу кылган Манас руху, Кошой руху сактап келген жана мындан ары да сактамакчы.

Патриоттук тарбиядан «такаланып» чыккан 21-кылымдагы Ала-Тоонун атуулунун мындай деп ырдашын тилейбиз:

Урпагымын сурасаң, эр Кошойдун
Улуу тоодон аттанган мен бозоймун,
Эңсебейм басар жолдун эң оңоюн.
Жалтанбай тосом төштү бороондорго,
Урпагымын сурасаң, эр Кошойдун.

Бой урам кыйын-кезең күрөштөргө,
Антпесе бу жашоонун не маңызы?
Эл-журтум кыйындыкта турган кезде,
Уктатпайт Кошой дөөнүн эр намысы.

Бабамдын найзасындай түз сунулам,
Чындыкты тепсеп турган жалгандыкка.
Ким болсо да жоо мага, Атажуртка –
Барса эгер Көзкаманча арамдыкка.

Керт башыңа табылаар бир көр оокат,
Коё тур, курсак камы жерге кирсин.
Күн-түндөп жан үйрөйлү, о мекендеш,
Адегенде ак калпак элге берсин.

Жан дүйнөм бүткөн элдин рухунан,
Жаралгам бабалардын накылынан.
Досторго жүрөгүм ак, сунуп турам,
Ичкин деп ак боз бээмдин кымызынан.

Аянбай калайыкка кызмат кылам,
Айланам ак калпакчан Ата журттан.
Чыгарам мекенимдин атак-даңкын,
Мараага жетип бир күн туум саям!

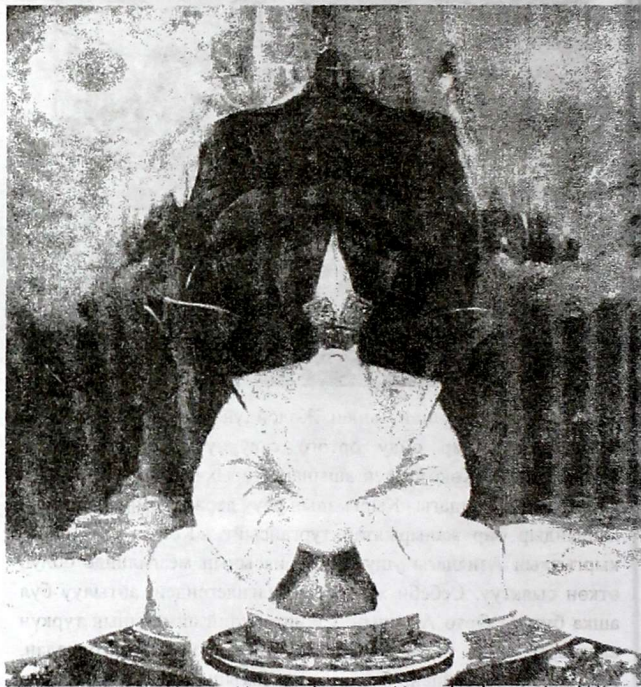
Түшүп келгем көк челген чокулардан,
Бүткөмүн тоолук ЭРдин намысынан.
Алдыга камчыланып бара жатам,
Артымдан сүрөп алган Кошой атам!

23. Кошой менен Жолойдун күрөшү тарыхчы Бартольд жазып кеткен «Кыргыздын улуу державасынын» убагында болгонбу?

Акырында Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн дооруна байланышкан бир ойду ортого салууну ылайык көрөбүз. «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынан» тарыхчы Бартольд жазып кеткен IX кылымдагы «Кыргыздын улуу державасынын» издери кандайдыр бир жаңырыктап тургансыйт. «Көкөтөйдүн ашы» кыргыздын Азиядагы ушул империясынын мезгилинде болуп өткөн сыяктуу. Себеби жогоруда белгилегендей, айтылуу бул ашка бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Каңгайдан, Кытайдан, бери жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл самсып келип, Каркырага «кара курттай кайнаган,

кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн калк келет. Төгөрөктүн төрт бурчуна кабар берип, мынчалык калктарды чогултуу Державанын гана колунан келиши мүмкүн жана алыскы-жакынкы бөлөк-бөтөн элдер «ашуу ашып, таш басып, агыны катуу суу кечип», даңктуу, айбаттуу кыргыз Державасын сыйлагандыктан Каркырага келген болуу керек.

Азиянын, чыгыш Түркстандын түрк-мусулман хандыктары

аскердик-саясий жактан кыргыздардын жетекчилиги алдында биригип, бул зор бирикменин башкы өкүмдары, башкы командачысы болуп айкөл Манас расмий түрдө шайланат. Борбору Таласта болот. «Көкөтөйдүн ашында» да түркстан калктары өзүнчө бир тарап болуп чогуу турат. Бул эпикалык фактынын өзү да бир кезде түзүлгөн кыргыз Державасынын элесинен кабар берип тургандай. Кошой менен Жолойдун күрөшү дал ушул кыргыздын улуу дөөлөтүнүн тушунда болуп өткөн көрүнөт. Ошондой кең кулачтуу эл аралык деңгээлдеги жыйында болуп өткөндүгү үчүн бул күрөш чоң резонанс алып, ар бир калк 85 жаштагы кыргыз балбанынын жеңишин даңазалашып, «Кылым таймашында» калмак-кытай империясынын чоң Жолоюнун жеңилишин жомоктоп айтып, өз эл-жерине аңыз кылып, алып кетишсе керек. Ал эми калмак-кытай менен кыргыздын ортосундагы конфронтациянын, намыс талашуунун шартында, «төгөрөктүн төрт бурчунан» келген элдин көзүнчө Кошойдун утуп чыгышы бүткүл Борбордук Азиянын, бүткүл Түркстандын калктарынын учу-кыйырын кантип дүңгүрөтпөй койбосун. Күрөштүн атагы кыска элдин кыйырына, узун элдин учуна жайылган. Бу жарыкчылыкка сейрек жаралган эки дөөнүн кылымдык таймашынын уникалдуулугу жана эл аралык масштабы эстен чыккыс болуп социалдык-тарыхый эсте сакталып калган белем. Ал эми күрөштөгү Кошойдун жеңиши кыргыздар үчүн, жогоруда көрүнгөндөй, зор саясий, патриоттук, улуттук-стратегиялык мааниге ээ болгон. Мына ушундай артыкча мазмуну үчүн Кошойдун каарман таймашы реалдуу тарыхтан эпикалык-поэтикалык дүйнөгө көчүп өтүп, улуу «Манаста» кылымдан кылымга даңазаланып айтылып калган тура.

24. Илгерки тарыхый Кошойдун жеңишинин даңазасын ким биринчи болуп ырга салган?

Ырамандын Ырчуул

Дагы бир айта турган нерсе, бул күрөш жөнүндөгү алгачкы ырды «Көкөтөйдүн ашында» жар чакыруучу болуп, аталган окуяны өз көзү менен көргөн акын, шер Манастын чоросу

Ырамандын Ырчуул ырдаган болуу керек. Ырамандын Ырчуул ырдаган негизги сюжеттик канваны кийинки Нооруз, Токтогул сыяктуу жомокчулар бузбай уланткан сыяктуу. Алардын эстафетасын уланткан, 1856-жылы «Көкөтөйдүн ашын» Ч.Валихановго айтып берген белгисиз манасчы өзүнөн мурдагы жомокчулардан үйрөнгөн салттуу сюжеттик сызыкты сактабай койбогон. Ал эми Сагымбай менен Саякбайдын андан бир канча мезгил кийин жаздырган «Манасында» ошол 1856-жылы Ч.Валиханов кагазга түшүргөн «Кошой менен Жолойдун күрөшүндөгү» сюжеттин негизги өзөгү толугу менен сакталган. Демек, «Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн» тарыхый чындыгын ырга салган алгачкы манасчынын окуяны «ысуулай» камтыган сюжети, негизги унгусунан бузулбай, кылымдарды аралап, биздин күнгө чейин жеткени байкалып турат.

Ыйык мекенибиз үчүн күрөштө ээ болгон женишиндин данкы түбөлүккө өчпөсүн, Кошой ата!

«КОШОЙ МЕНЕН ЖОЛОЙДУН КҮРӨШҮНҮН» МААНИ- МАҢЫЗЫН, РУХАНИЯТЫН МУУНДАРДЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИ

Таалим-тарбия маселеси стратегиялык маселе катары ар дайым биздин көңүлүбүздүн чордонунда турушу зарыл. Анткени тарбия адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын, улуттун лидерлеринин улуу ишмердигин муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы. Коомдогу өтмө-катыштык жол-жобосун жүзөгө ашырып турган улуу феномен-тарбия механизми аркылуу гана коом- коом катары сакталып турат жана келечекке карай илгерилеп өнүгөт.

Кошойдун каарман күрөшүн пропагандалоо, үгүттөө, насыяттоо, окутуу боюнча төмөндөгүдөй таалим-тарбия иштерин жүргүзүү, жүзөгө ашыруу зарыл.

1. Ишти «Кошой менен Жолойдун күрөшү» жөнүндөгү атактуу художник Герцен тарткан белгилүү сүрөттү мектепке, ЖОЖго илүүдөн баштоо керек. Бул биринчиден улуу эпосу «Манаска» болгон урмат болсо, экинчиден Кошой баатырга, дегеле ушул «күрөшкө» балдардын кызыгуусун жаратуунун алгачкы түрткүсү болмок.
2. Дене тарбия сабактарында болуучу мелдештерде же болбосо, мектепте, окуу жайда өткөрүлүүчү ар кандай конкурстарда, таймаштарда окуучулардын студенттердин атаандаш топторунун бирин «Кошой командасы» деп атоо да Кошой баатырды үгүттөп жайылтуунун бир ыкмасы.
3. Дене тарбия сабактарындагы мелдештерде Кошой атындагы байгени уюштуруу да педагогикалык жактан максатка ылайыктуу.

4. «Манастын» «Кошой менен Жолойдун күрөшү» текстин мектептин, ЖОЖдун сайтына, электрондук китепканасына жайгаштыруу, компьютердик системага киргизүү.
5. Класстык сааттарда, класстан, аудиториядан тышкаркы тарбиялык иштерде «Кошой менен Жолойдун күрөшү» жөнүндө лекцияларды, семинарларды уюштуруу, манасчылардын бул тема тууралуу манас айтуусун уктуруу.
6. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» өзүнүн сюжеттик түзүлүшү, конфликттүүлүгү боюнча драма жанрын элестетип турат. Ошон үчүн бул сюжетти жаштарга сахна оюнуна айлантип көргөзүү, класстык саатты театр оюну катары уюштуруу эффективдүү болмок. Бул сунушту айрыкча, адабият мугалими, класс жетекчилер эске алуулары керек.
7. Кошой менен Жолойдун күрөшү, Кошойдун жениши, анын себептери жөнүндө окуучуларга рефераттарды, дилбаяндарды, эсселерди жаздыруу, докладдарды жасаттыруу.
8. Эки дөөнүн күрөшү жөнүндө окуучуларга, студенттерге манас айттыруу.
9. «Күрөштүн» түйүндүү жерлерин көркөм окуу.
10. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» боюнча талкуу, дискуссия уюштуруу да кызыктуу жана пайдалуу болмок. Дискуссиянын теманын мазмунун терең ачууга сүрөө боло турган төмөндөгүдөй болжолдуу суроолордун тегерегинде болгону түшүмдүү болор эле деген ойдобуз.
 - а) «Көкөтөйдүн ашындагы» спорт мелдештеринде калмак-кытайлар менен кыргыздардын ортосундагы ачык жана көмүскө тирешүү, эрегишүү эмнеден улам пайда болду?
 - б) Ашка келген балбандар Жолой дөөгө каршы күрөшкө чыгуудан эмне үчүн качышты?

- в) 85 жаштагы Кошойду күрөшкө түшүүгө эмне аргасыз кылды? Ал таймашка чыкпай койсо болот беле?
- г) Кошой байге алуу үчүн, өз башынын атак-даңкы үчүн тагдырын таразага коюп, кармашка чыктыбы?
- д) Кошой кайсы максат үчүн, кандай сезим менен кара башын курман чалууга чейин барды?
- е) Кошой карыя кандай ички драмалык толгонууларды баштан кечирди? Ал жеңилип калса эмне болот эле? Анын ички психологиялык толгонууларынын сыры, маңызы эмнеде?
- ж) Кошойдун жеңилүүгө акысы жок эле деген сөзгө кандай түшүнөсүң?
- и) Жолойдун жеңилишинин себеби кайсында? Ал өз күчүнө ишенбеди беле.
- й) Күрөштө Кошойго кимдер жөлөк-таяк болду, эмне жардам берди? (эл, Манас, Каныкейдин кандагай).
- к) Күрөштүн жүрүшүндө Кошой кандай каармандыкты көрсөттү жана карыянын Жолойдун үстүнөн болгон жеңилишинин патриоттук, стратегиялык маани-маңызы эмнеде?
- л) Кошойдун патриотизминин бүгүнкү кризистеги Кыргызстанды сактоо, өнүктүрүү проблемасы менен кандай байланышы бар?

11. Кыскасы, «Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн» мазмунун өздөштүрүү боюнча түрдүү педагогикалык айла-амалдарды, усулдарды колдонсо болот. Бул маселеге мугалимдердин да өздөрүнүн чыгармачылык мамилеси менен толуктоолорду киргизеринде шек жок.

12. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» жөнүндө сабак болобу, класстык саат болобу, лекция, дискуссия, тегерек үстөл болобу, дене тарбия иш чарасы болобу окуучулар, жаштар

Кошой баатырдын калк кызыкчылыгын кайтарган патриотизмине, мекенчилдигине, улутмандыгына терең түшүнүп, эл мүдөөсүн, ата журттун кызыкчылыгын, ар намысын Кошойчо коргой билүү идеясына сугарылып, көздөгөн максатты ишке ашырууда Кошойдой эрктүү, өжөр болууга шыктанып, Кошойдун жарандык-атуулдук бийик руханиятын, жеңе билүү философиясын өздөштүрүп чыгышса, окуу-тарбия ишинин акыбети кайтканы ошол.

13. Республиканын спортчулары спорт стадионуна Кошойдун эпикалык эстелигин тургузуунун камын көрүүлөрү керек. Кошой атындагы спорт клубдары иштөөгө тийиш. Республикалык, областтык, райондук масштабда Кошой атындагы мелдештер, байгелер, спартакиадалар уюштурулушу максатка ылайык болот.

14. Ат-Башыдагы Кошой коргонду калыбына келтирүү окуучулардын экскурсиясына, демек, алардын жемиштүү тарбиясына жол ачмак. «Манас» эпосу боюнча жасалган бул зор иш туризмге да ийгиликтүү кызмат кылмак.

Спорттук таалим-тарбия процесси Кошойдун патриоттук, мекенчил руху менен куралданган, өз ата журтунунун намысын Кошойчо коргогон жеңишчил спортчуларды өстүрүп чыгарышы улуттук прогрессибиз үчүн аба менен суудай зарыл.

II БӨЛҮК

ЭР КОШОЙ – КАЛК КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН КАЙТАРГАН ДААНЫШМАН АКЫЛ-ЭСТИН, УЛУТМАНДЫКТЫН ЖАНА МЕКЕНЧИЛДИКТИН БИЙИК ӨРНӨГҮ

I. Ат-Башыдагы Кошой баатыр Алтайдагы жаш Манастын патриоттук идеалы

Манастын таалим-тарбиясында жана аны уюштурууда Акбалта зор роль ойнойт. Акбалта деген ким? Акбалтанын башчы, жетекчи, хан деген расмий статусу жок. Бирок, азыркы тил менен айтканда, ал Алтайдагы кыргыздардын формалдуу эмес лидери. Алтайдагы кыргыздар Акбалтанын айланасына баш кошкон. Ошон үчүн ал эпосто “Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү – жарыя, калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя” деп мүнөздөлөт. Акбалта жанындагы кыргыздардын тагдырын гана эмес, жалпы эле туш-тушка таруудай чачылган Ала-Тоолук ак калпак элдин кайрадан ата-мекенин табар күнү, кайрадан жыйналып биригер кези, кулчулуктан кутулар учуру жөнүндө көзүнөн жаш кылгыртып кыялданат, толгонот, ою онго, санаасы санга бөлүнүп, күйүт чегет. Ошондуктан ал Чыйырды алп бала төрөгөндө өзүнүн кыраакы, сынаакы көзү жана көрөгөч туюму менен перзенттин “мал багар уул эмес, эл багар уул” болоорун, алды жакта жалпы журтка бир жакшылык келерин сезип, “арстан тууган шер келди, кабылан султан эр келди, киндик кесип, кир жууган, жерди табат экенбиз, паана берип жараткан, элди табат экенбиз”, деп терисине батпай барбаландап кубанып отурат. Акбалта жалпы улуттук масштабда ойлонгон патриот-лидер, саясатчы, Алтайдагы кыргыздардын идеологу.

Тарбия, эгер анын максаты так жана айкын аныкталса гана туура багыт менен жүрө алат. Ал эми ошол максат коомдун социалдык зарыл муктаждыгынан чыгып коюлса, анда ал кандайдыр бир абстракция эмес, турмуштук реалдуу негизи бар стратегия катары иштөөгө жөндөмдүү болот. Акбалта жогоруда көрүнгөндөй, чачылган кыргыз калкынын өзүнүн бир тууган ата конушун, элин табуу, кайрадан баш кошуу, күнкорлуктан азат болуу сыяктуу турмуштук, социалдык-саясий муктаждыгын өтө курч сезип турат. Ал Манасты тарбиялоонун максатын кыргыз элинин дал ушул муктаждыгынан чыгып аныктайт. Акбалтанын башкы максаты-Манасты чачылганды жыйнаар, үзүлгөндү улаар, жоголгон жокту табаар, эли-жеринин боштондугу үчүн жанын кыюуга даяр турган мекенчил-патриот, жалындаган азамат-атуул кылып өстүрүү. Мындай тарбия мүдөөсү жана милдети чындыгында ошол туштагы кор болгон кыргыз журтунун оор социалдык абалынан туулган социалдык заказ эле. Мына ушундай таалим-тарбия стратегиясынан чыгып, Акбалта Манастын тарбиясын эне-атасы менен кошо активдүү түрдө колго алып, бул иште Жакыпка бирден бир кеңешчи болуп, биринчи кезекте элдин баатырдык жана трагедиялуу тарыхынын мисалдарында баланын патриоттук аң-сезимин ойготууга, алдыда турган жалпы улуттук милдетти акырындап туюнтууга, анын мекенчил философиясын түптөөгө күч үрөйт. “Билбегенди билгизип, туйбаганды туйгузуп, ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы” деп адегенде эле баланын тарбиясына кам урган Акбалта көкүрөгүн өрттөп, көкөйүнөн чыкпаган кечээки Алоокенин кандуу чапкынын Манаска кантип кан-какшап айтпай коё алат. Бул тарыхты балага айтканда, анын сакалы ылдый жаш куюлуп турганын көз алдыңа элестете бер. Акбалта «Манаста» «жазы жаак, жалпак тил, жаңылбаган чоң чечен» деп мүнөздөлөт. Демек, ал ар кандай тарыхты кызыл тилин сайратып, көркүнө

чыгарып, жугумдуу кылып айта билген. Акбалта өзүнүн ташка тамга баскандай сүйлөгөн чечендиги менен кытайлардын Ала-Тоого кантип карантүн салганын, каардуу жоого каршы өзү баш болгон кыргыздардын акыркы күчүн жыйнап, кантип көтөрүлгөндүгүн, адилетсиз душмандын кыргызды кантип канга боёгондугун, олжолоп беш көкүлдүү кыз алганын, тамдын баарын кулатканын, талдын баарын сулатканын, кайгы-касиреттин күчүнөн карагай ыйлап, тал ыйлаганын, каргылданып чал ыйлаганын, калайык-журттун баары ыйлаганын, жайнап жаткан кыргыздын жаккан отун өчүргөнүн, жалпы баарын көчүргөнүн жаш Манастын алдына жайып таштаган. Ушунун баарын бизге патриот Акбалтанын образынын подтексти айтып турат.

Жакыптын уулу жаш баатыр болуп, «ак калпакты кийип, алчайып атка минип», чоң атасы Ороздунун көк туусун көкөлөтүп көтөргөндө да, Акбалта даанышман «бала каздай баркылдап, ак сакалы жаркылдап, абалкыдан кеп баштап, акырын сүйлөп бек

таштап», тарых сабактарын таалимдөөсүн уланта берет. Бул жолу ал Манаска калктын кайгы-мунун эмес, каарман духун жомоктоп айтып, кыргыз үчүн кан-жанын берген чыгаан эрлерди даңазалап, жаш баатырдын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө бекем рухий-патриоттук таяныч табуунун камында болот. Ушул жерден бир ойду кыстарып айтып өтүүгө туура келет. Биздин оюубузча, тарыхты окуп-үйрөнүүдө ар кандай фактылардын, цифралардын тизмегин, окуялардын хронологиясын жаттоого караганда, ошол тарыхый окуялардын чордонунда туруп, башкы ролдорду ойногон үлкөн инсандардын өмүр-тагдырына, жан дүйнөсүнө сүнгүп кирүү тарыхтын мазмунун түшүнүүдө көбүрөөк пайдалуу болор эле. Анткени тарыхый мезгилдин тенденцияларын, алга карай умтулган пафосун, духун, психологиясын, элдин эркиндик, жакшылык, келечек үчүн болгон күрөшүнүн маңызын тарых «сахнасынын» дал ошондой борбордук каармандары өздөрүндө көтөрүп алып жүрүшөт. Тарых инсандар аркылуу бизге чыныгы жүзүн ачып берет. Ошон үчүн «тарыхты терең үйрөнүп билүү үчүн Адам – эң сонун объект. Акылгөйлүк менен айтылган, жазылган биография – бул өзүнчө эле бир окуу китеби. Ал «окуу китебинен» биз эмнеден этият болуу керек экендигин жана кыйын-кезең кырдаалдарда кандай кадамдарды жасап, кандай мораль менен жашоо туура болорлугун аңдап түшүнөбүз. Тарых өзүнүн тарбиялык кызматын дал ушул жерден эң жакшы өтөй алат», - деп окумуштуу А.В. Гулыга абдан туура жазат. Бул кыстырма сөз Акбалта насыятчынын өтүмүш-тарыхты таалимдөөдө кеп объектисин тандай билген көсөмдүгүн байкоодон улам чыгып отурат.

Акбалта тарбиячы кыргыз эли үчүн каруусун казык, башын токмок кылып кызмат өтөгөн мурунку – кийинки көк жал баатырлар жөнүндө Манаска, образдуу айтканда, бир нече оозеки «окуу китебин» тартуу кылат. Гулыга жазгандай, акылгөйлүк менен айтылган Кошой баатыр тууралуу оозеки

«окуу китепти» өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болор эле. «Кара тилин кайраган кара жаак» аталган Акбалта Кошойдун тагдыр-таржымалы, өмүр өрнөгү жөнүндөгү санжыра-санатын Манастын кулагына кумдай куюп келип, соңунда сөзүн мындайча тыянактайт:

Катагандын кан Кошой
Белгилүү болгон эр ошол,
Белге тануу шер ошол.
Кененче керчөө тон кийген,
Кер кабылан ат минген,
Азар түмөн кол чыкса,
Айгай салып бир тийген,
Байланып калган базардын
Багын ачкан эр Кошой,
Туруп калган Турпандын
Тушун ачкан эр Кошой.
Чокморунан чок чыккан,
Чок жарылып от чыккан,
Кармаганда кан чыккан,
Тиктегенде жан чыккан
Тоодой болгон күрсү алган,
Тоону Кошой бир салган.
Тоону Кошой бир салса,
Тоону кылган таш-талкан,
Абаң Кошой эр ошол,
Арбагы бийик жан ошол.
Жети өзөндөй кайран жер
Эби менен жер кылып,
Азган-тозгон кыргызды
Эптеп жүрүп эл кылып,
Теликуш таптап куш кылып,
Тентиген жыйнап журт кылып,

Коргонду таштан салды, дейт,
Азган-тозгон кыргызга
Абам Кошой карыя
Башчы болуп калды, дейт.
Алагар көзү чолпондой,
Ай кулагы калкандай,
Бендеден артык шер ошол.
Балам, Манас, угуп ал,
Акбалта айткан кеп ошол.

Алоокенин кызыл кыргынында кызыл өрт болуп күйүп, жоо менен кашык каны калганча салгылашып, жетимиш жеринен жараланса да, урушун улантып, кийин кыргын басылганда да, баскынчыларга өжөрлөнө моюн толгоп, өз жеринде кала берген, калып гана жөн болбой, Ат-Башыга коргон

салып, бирин – серин кыргызды жыйнап, аларга арка-тирек болуп, кытай-калмак бийлиги менен айтышса айтыша, салышса салыша кетип, кыргыз элинин бар экенин билгизип, Ала-Тоону жетимсиретпей, калкынын көрөңгөсүн сактап жашап турган Кошойдун каарман жүрүм-туруму адамды айран калтырбай койбойт. Эмне деген патриотизм, эмне деген мекенчилдик! Өзүнүн өмүрү менен өзөктөш, тагдыры менен тамырлаш ушундай көкжал патриоттору бар болгону үчүн кыргыз эли «бороон-чапкында» өлбөй –житпей, жоюлуп-жоголбой тирүү сакталып калган тура. «Эрди эл таптайт, элди эр сактайт» деген макал – бул улуу чындык.

Анан калса, мобу алдыга тартылып өткөн Кошой жөнүндөгү эпикалык саптардын адабий жагына да назар бура өтөлүчү. Бул эмне деген укмуш сүрөт. Караңыздарчы, Кошой кандай гана образдуу сөз боектору, кооз метафоралар жана фразеологизмдер, эпитеттер жана көркөм салыштыруулар менен шөкөттөлгөн. Ташка тамга баскандай, кыска жана нуска курулган биртике эле ыр саптарына элдик инсандын бүтүндөй бир бейнеси, баатырдык баяны сыйдырылган. Үңүлүп тиктесек, саптардын арасынан жана подтекстинен эмне деген дүйнө, не деген келбет, не деген кулк-мүнөз, не деген күч-кубат, не деген сүр жана каарман рух көөлгүп жатат. Муну миниатюрадагы роман десек да болор эле. Мындай классикалык көркөм портрет дүйнөлүк адабиятта сейрек кездешчү көрүнүш десек болот.

Албетте, Акбалта турмушта бул бейнени кеңейтип, Манаска деталдаштырып, мисалдаштырып, кең-кесири далилдеп, узун-сабак тарых кылып, күн-түндөп айтпай койбогон. Акбалтанын бал тилге салып, чын пейли менен төгүлүп, бирде Кошойго сыймыктанып, бирде ага суктанып айткан тарыхы Манас үчүн чынында эле өзүнчө бир ачылыш болуп, кайталангыс бир «окуу китебинин» ролун ойноп, анын

акыл-эсине жана жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы байкалат. Муну эмне менен далилдөөгө болот? Муну кыйыр жол менен ырастап берсек болот. Маселен, Алтайдан Ала-Тоого биринчи жолу келген жаш Манас менен Ат-Башыдагы Кошой дөөнүн алгач ирет жүздөшкөн учуруна байкоо салып көрөлү. Буга чейин көзү көрө элек адамдын алдында ийилип, бүгүлүп көрбөгөн жаш баатыр Манас Кошойго бет келгенде, үзөңгүнү теппей атынан ыргып түшүп, эки колун бооруна алып басып келип, ат үстүндөгү аксакалды кучактап, жетине албай моминтип барбалаңдап турат: «Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый тартсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум». Бул эң кымбат, эң асыл сөздөр Акбалтанын Кошой туурасындагы жанагы аңгемелери учурунда Манастын жан дүйнөсүн сыйкырлап, арбап алгандыгын, Кошойдун элеси анын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алгандыгын, Кошойдун өрнөгүнөн улам Манастын өз ичинен нечен ойлонуп, нечен толгонгондугун, Кошойго ичинен ыйыгындай ишенип калгандыгын, Алтайда жүргөндө эле бул улуу инсан жаш баатырдын пир туткан идеалына айлангандыгын өзүнөн өзү көрсөтүп турбайбы. Кошойдун баатырдык тарыхы аркылуу Манас кыргыз элинин душманга багынбас, кулчулук менен келише албас өжөр, каарман рухун тааныган.

2. Ат-Башынын Чеч-Төбөсүндөгү чеп-коргондо Манас менен Кошой тарабынан Ата журтту боштондукка чыгаруу долбоорунун түзүлүшү

Алтайда жүргөндө Акбалтадай чечендин, идеологдун, тарбиячы устаттын патриоттук аңгемелеринин духуна сугарылып, Кошой баатырдын образын «алаканына салып», алдейлеп келсе, эми Ат-Башыга келип пир туткан адамы менен реалдуу түрдө көзмө-көз кездешкенде, Манас керемет

таасирлердин кучагына жутулуп, кайталангыс жаңы элестер кана ой-пикирлер менен байыды. Алтайлык арстанды биринчи көргөндө, Кошойдун жаш баладай сүйүнгөнү, кубанганынан бир нече букаларды садага чаптырып жибергени, мейманды урматтап, ат үстүнөн алп балбандарына көтөртүп түшүргөнү, көзүнөн жаш куюлтуп, ак боз бээни түлөөгө жара тарттырганы Манасты таңгалдырып койду. Жаш баатыр абакесинин жакшылыкка чын жүрөгүнөн, ак пейилинен ачылып кубана билген чын ыкластуулугун, жасалмасы жок эмоционалдуу жан дүйнөсү кенен инсан экенин туюп, көңүлү ого бетер толо түштү. Экөө «Кошой коргондун» ичине кирип, маңдай-тескей отуруп, күн-түн сырдашканда, Манас Кошойго дагы да терен түшүнүп, бала чагынан тарта аны бекеринен өрнөк кылбаганына чындап ынанат. Кошой баскынчы жоого каршы күрөшүүдө өзүнүн дайыма жалгыздыгын сезип, кармашта караан болоор шерди таппай, азапты жеп, көкүрөк-көөдөнү арман-ызага толуп, ар жака чачылып кеткен шордуу элдин ичинен кудай берип, бир күнү калкына калка болоор кабылан эр чыгаар бекен деп, көзүн жашылдантип, алды жакка үмүт менен карап келиптир. («Серпишип кирип, кол салсам, караан болоор тууган жок, кечээ кара калмак, манжуу журт, кечүүдөн чапты көчүмдү, келберсиген кытайдан, ала албай келем өчүмдү, талаадан чапты көчүмдү, дардайган кара калмактан, ала албай келем өчүмдү»). Дал ушундай ахыбалда жүргөндө, Алоокенин кандуу чапкынында Алтайга айдалып, кабарсыз кеткен кыргыздын ичинен «түмөн калмак-кытайга, түз кирип найза сунган» баатыр чыкты деген кабарды укканда, энеси эркек төрөгөндөй сүйүнүп, Кошой тебетейин көккө ыргытыптыр. Көп нерсени алдын ала баамдай билген акылман Кошой ошондо өзүнүн көрөгөч акылы менен Алтайдагы Манасты тагдырын кыргызга берген белеги экенин туюп, аны менен барып кездешүүнүн, келсе, алдынан тосуп чыгуунун камын көрө баштаган экен. («Шер экени чын

болсо, келетко деп билгемин, ошону күтүп жүргөмүн, келбесең издеп барууга, азган-тозгон кыргыздын, эрлерин жыйып алганмын») . Мына ошон үчүн Манас Ат-Башынын Чеч-Төбөсүнө капыстан кирип келгенде, «ак сакалы жаркылдап, абан Кошой ошондо, келгин каздай баркылдап» чечекейи чеч болуп, моминтип, сүйлөп турбадыбы:

«О, ботом, аты угулуп, көп жүргөн,
Эми качан келээр деп жүргөн,
Курган Жакып жалгызы,
Кудуреттин пендеси,
Кыргыз журттун ырысы,
Түнөрүп катуу жоо келсе,
Түз кирип найза сунуучу.
Жоо кетпесе, бел чечпей,
Эл четинде туруучу.
Манас шердин өзү экен,
Өзү турмак Манастын
Караган кара көзү экен.
Тууган, караан, жер издеп,
Адам, туйгунум, келген кези экен,
Аңкаган Манас табылаар,
Андыган жоом чабылаар,
Алакандай кыргыз журт,
Абийириң минтип жабылар,
Көрүнөө кудай бериптир,
Калкын эстеп, тилеген,
Кабылан Манас келиптир».

Бул ыр саптарын Кошойдун кантип кубангандыгын көрсөтүш үчүн гана келтирип отурган жокпуз. Бул саптардан биз кубанычтан башка да чоң нерсени – Кошой баатырдын бүтүндөй бир руханий-патриоттук бейнесин байкап турабыз. Бул

саптардан жөнөкөй бир аксакал адамдын сүрөтүн эмес, баарыдан мурда калктын таламы менен мүдөөсүн аркалаган ишмердин, улут тагдырын ойлогон лидердин, журттун кайгы-мунун, үмүт-тилегин, көйгөйлөрүн көөдөнүндө көтөрүп жүргөн эл уулунун кебетесин таанып жатабыз. Кошой Манастын келишинен, дегеле, анын дүйнөгө жаралышынан эл четинде, жоо бетинде тура турган, кыргыз журтунун ырысына жаралган шерди, кор болгон ак калпак элдин кайра чыгаар күнүн, акыры, калктын тебеленген ар-намысынын кайра ордуна келээрин, үзүлгөн нерсенин уланаарын, чачылган нерсенин жыйналарын көрүп турат. Мына ошон үчүн жогорудагы саптар чоң масштабда акыл тегереткен чоң адамдын чоң ойлорун, чон кубанычын чагылтып, көрсөтүп турган күзгү сыяктуу.

Кошойдун туюмунда империялык катаал үстөмдүктүн алдында кулчулукта жаткан кыргыз эли бүгүн ырыссыз. Бир боор калкы ырыссыз болуп турганда Кошой да өзүн бактысыз сезет. Ошон үчүн ал дайыма күйүттүү, армандуу, кайгылуу. Ошон үчүн ал Алтайдан келген Манаска канкор Алооке хандын калкка көрсөткөн кордугун, адам чыдагыс алымын, салыгын саймедиреп, кор болгон ата журтка күйүнүп, сакалы ылдый жашын куюлтуп, ыйлабадыбы. Кошойдун көз жашын көргөндө, көз алдыга Бакайдын элеси келбей койбойт.

Байкасак, Бакай те жаш чагынан тарта эле баскынчы душмандын таманы алдында тепселип, кор болгон Ата мекени үчүн күйүт чегип, бир боор эл-журтту кулдуктан куткаруу үчүн жоого каршы жол баштаар баатырдын чыгышын эки көзү төрт болуп күтүп, эгер ошондой көк жал шер эл ичинен чыкса, аны менен «чалгынды бирге чалууга, доону бирге доолашууга, жоону бирге жоолашууга» даяр болуп, а түгүл ошондой шерди жер кыдырып, эл кыдырып издеп да жүргөн экен. Армандуу

Бакайдын төмөнкү атуулдук-граждандык күйүттүү толгонууларын толкундабай окууга мүмкүн эмес:

“Кабарым билип отурган,

Кадырман кыргыз элим жок,

Уктап жатып түшүмдө

Каймана көрдүм Манасты,

Эптеп таап Манасты,

Мурадыма жетүүгө,

Табалбасам Манасты,

Бул жалганчы дүйнөдөн

Курман болуп өлүүгө...”

Эмне үчүн Бакай курман болуп өлүүнү артык көргөн? Эгерде бир боор элимди кулчулуктан куткарап шер чыкпаса, андай шер менен биригип күрөшкө чыга албасам, кыргыз журту чачылып-чабылган бойдон акыры, жок боло турган болсо, анда эли-журтумдан ажырап, ата мекенсиз бу жарык дүйнөдө жашоонун эч кандай мааниси жок, бу көрөкчө өлүп калган артык, деп Бакай оор, трагикалуу санаага батып турат.

Капыстан Алтай тараптан Манастын атагы дүңгүрөп угулганда, Бакай «оо өчкөн отум тамган бейм, өлгөн жаным тирилип, кудайым тилегимди берген бейм», - деп тебетейин көккө ыргытып, жаш баатырга кошулууга ашыгат.

Бул мисалдан улам Кошой менен Бакайды рухий эгиздер дээр элек. Экөөнүн бир боор мекен, башына түн түшкөн бир тууган эл-журт жөнүндөгү адамдык жана атуулдук толгонуулары, санаркоолору окшош. Улуу жазуучу Ф. Достоевскийдин бир ою эске түшөт. Адам кул болбош керек, жашоонун маңызы эркиндикте, киши деген жаным тынч, курсагым ток, кийимим бүтүн болсо болду, деп өзүнүн эркиндигине, боштондугуна кайдыгер карап, кол шилтеп, “акылдуу” бирөөлөрдүн “чүлүктөп” жетелеп башкаруусунун,

үстөмдүгүнүн алдында күн көргөндү ыңгайлуу көрүп, тагдырынын боо-тизгинин чоочун колго табыштап, эркиндигин күчтүүлөрдүн “аталык камкоордугунун” астындагы “курсагы ток турмушка” алмаштырган киши өзүнө өзү кыянаттык кылганга барабар деген. Кошой тагдыр ушундай экен, жалгыз менин колумдан эмне келет, карып да калдым деп жеке тынчтыгын ойлоп, Алоокеге тизгинди карматып салып, салыгын төлөп коюп, Чеч-Төбөдөгү коргонунун ичинде беймарал жата бериши да мүмкүн эле. Бирок мындай жосун Кошой үчүн мүмкүн эмес. Кошой мындай кадамды өзүнө гана каршы жасалган кыянаттык эмес, жалпы калайык-калкка, ата-журтка каршы иштелген кечирилгис кылмыш катары эсептемек. Кошой «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды» деп сүйүнөт. Байкайлычы, бул сөздөрдө кандай терең маани жатат. Не деген философия жатат, бул жерде? Байкасак, Кошой үчүн эли-журтунун жоонун колуна өтүп, туткунда калышы, душмандын таманы алдында кулчулукта онтоп жатышы, эл коргогон эрдин, баатырдын өлүмүнө барабар нерсе. Калайык-калкы азаптын чеңгелинде жатса, муну көрүп туруп, баатырдын тирүү басып жүргөнү – анын тирүүлөй көмүлгөнү. Кошойдун ар намысы ушунчалык күчтүү, кыргыз элинин күнкор абалы үчүн өзүн күнөөлүү эсептеп, мындан улам ал жер үстүндө эр катары “тирүү өлүк” болуп жашап жүргөндөй сезет.

*Манас менен Кошой биринчи жолуккан Чеч-Төбөнүн
бүгүнкү көрүнүшү*

Ошон үчүн элди кулчулуктан куткараар Манас жарк этип капысынан көрүнгөндө, Кошой жанагинтип: «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды» деп терисине батпай кубанып отурат.

Жакын арада элдин эңсегенинин орундалышы, калкка ырыс-бактынын, эгемен тагдырдын кайра кайтып келиши Кошой тарабынан өзүнүн баатырдык абийиринин калыбына келиши катары туюнулат. Абийир деген нерсе, Кошой үчүн кимдир бирөөнүн кандайдыр бир жекече иши эмес, ал калк тагдыры менен камыр-жумур байланышкан олуттуу ыймандык категория. Мындан улам Кошойду «Манас» эпосундагы эн ыймандуу, эң уяттуу баатырлардын бири демекпис.

Манас менен Кошойдун Ат-Башыдагы Чеч-Төбөдө жолугушуусу стратегиялык жолугушуу болгон. Эки баатырдын «Кошой коргондун» ичиндеги сырдашуусу учурунда, Ата журтту баскынчы душмандардан бошотуунун, чачылган кыргыз калкын чогултуп бириктирип, эгемендүү журт кылуунун, азыркы тил менен айтканда, генералдык планы түзүлгөндүгүн байкоого болот. «Коргонду көздөй баралы, конуп кепке каналы,

караан калган кыргыздын, бир айласын кылалы», деп Кошой бекер айтпаптыр. Кошой даанышман өзүнүн алыста ойлогон акылы менен жаш Манаска өтө терең мазмундуу, ак калпак калктын тагдыры үчүн стратегиялык маанидеги кеңештерин берип, алдыда турган албан милдеттерди биргелешип жүзөгө ашырууну насыяттайт. Кошойдун Манастын кулагына куюп турган сөздөрү төмөндөгүдөй:

1.»Таалайга бүткөн жан болсоң, таап ал Талас жериңди, күтүп алгын кулунум, күрдөөлдүү кыргыз элинди, калкыңа ээлик кылбастан, калмакта жүрөр жан барбы? Каран күн, Манас эл кайда? Алтайда кыргыз элинди, ойнотуп, көчүп бери чык! Бабандан калган жериң тап». Бул жерде Кошой карыя Манаска калмак-кытайдын курчоосунда жалгыз жүрбөй, Алтайдан көчүп келүүнү, карчыга куштай айланып келип, калдайган Ала-Тоону конуштоону, тарыхый тамыр менен туташуунун зарылдыгын күйүп-бышып биринчи милдет катары насааттап жатат.

2.Көчүп келип, эл-жерди табуу зарыл, бирок муну менен иш бүтмөк эмес. «Кабылан Манас кулунум, сенин туулганың билгенмин, азганакай элиңе, туу болот деп жүргөмүн, эр жигит жерине келип конуучу, эл ичинде азамат, эл үчүн курман болуучу. Айдоодо жүргөн кыргыздар, балам сага аманат! Бейпайга калган бул элди, ажыратар шеримсиң, абаң Кошой өлбөсө, а дүйнө жүзүн көрбөсө, душманга кызык салармын, түз кирип, найза сунармын». Бул жерде алды жакта татаал, катаал кыйын-кезеңдүү, бороон чапкындуу күндөр күтүп жаткандыгы, айдоодо жүргөн бир боор калкты душмандан ажыратып алуу муктаждыгы «айкүрүнөн конуп» тургандыгы, эзилген калкка туу болуп, боштондук күрөштү баштоонун өктөм керекчилиги, керек болсо эл үчүн курман болууга чейин баруу керек экендиги, эркиндик үчүн болгон күрөштө Кошойдун Манаска тирек болуп, баскынчы жоо менен бирге кармашары жөнүндө ачык сыр

айтылып жатат. Кошой кыргыз журтунун эркиндиги сага аманат, деп Манаска өтө бийик, ыйык жана улуу тапшырманы берип отурат.

3. Кошойдун акыл-насыятына дагы көңүл буралы:

–Ачылып жаткан көр да бар,
Куру өкүмдүк не пайда,
Өз күчүндү мелжеп ал.
Өжөрдүк кылсаң өлчөбөй.
Өз башыңды кыярсың.
Жулунуп кетсе курган баш,
Чырагым, журтунду шордуу кыларсың,
Балам, армандуу элди жыялы.
Көөнө Турпан бетинде,
Лоб дайранын четинде
Ороздунун уулу Улак кан
Нойгуттарга тең болуп,
Орунтуктуу жан болуп,
«Туугандан кабар барбы?» - деп,
Келген менен кеткенден
Сурап жүрөт деп угам,
Эрен да ошол, эр да ошол,
Эреним сенин өзүңө
Жолдош болоор шер ошол.
Тууганың Манас келди деп,
Алты күлүк ат берем,
Улак кандын өзүңө
Алакандай кат берем.

Караңызчы, Кошойдун бул сөздөрүндө кандай терең акыл-кеңештер уюп жатат. Бул жерде жаш баатырга жеңишке жетүүнүн жолдору, тактикасы, так эсепке, олуттуу омокко таянган акылгөйлүк насыятталып отурат. Үңүлүп байкасаң,

Кошойдун күйүп-бышып айткан бул кебинен муну даана түшүнүүгө болот. Жеке баштын күчүнө чиренип, куру өкүмдүк кылып, жалгыз өжөрлөнүүнүн опурталдуулугу, кокус жаза тайып, калайык үмүт артып, ишенген баатырдын башы жулунуп кетсе, кулчулуктагы элдин ого бетер шору кайнары, катуу багыт жолдо жети өлчөп бир кесүү, даярдык көрүп күтүнүү зарыл экендиги, жыйналган элге таянуу, адегенде таламдаштар, максатташтар, тилектеш, мекенчил туугандар менен биригүү, жолдош болоор Улак кан сыяктуу шерлерди таап, алар менен баш кошуп, бирдиктүү күч менен майданга чыгуу идеялары Манастын кулагына куюлуп жатат.

Акырында Кошой кеткеним келип конду, картайган кезде чырагым, кемиген жерим толду, эми кайра тартып Алтайга жөнө, «андагы калың тууганды, айлантып, аман алып кел, шер болуп Манас туулдуң, бизге караан болуп бер, үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы», - деп акыл — кеңешин, сунушун, тапшырмасын дагы бекемдеп айтып, соңунда алакан жайып, батасын берип, Манасты жолго атказат. Карыя баатыр:

- Мейли, кызыл бороон жоо келсин,
Кулунум, кыйкырып чыгып турармын.
Токсонго жашым барса да,
Түз кирип, найза сунармын.
Түгөнүшөр жоо чыкса,
Туу түбүндө былк этпей,
О, балам, тууңду кармап турармын.
Арыстаным тийсең колума,
Ырдап берер ырым бар,
Айта турган сырым бар. -деп убадасын берет.

Учурашуу үчүн атайын Алтайдан келген Манас кыялында идеал кылып жүргөн каарманынын кадимки турмуштагы жүзүн, турмушун, жүрүм-турумун өз көзү менен көрүп, сөздөрүн өз кулагы менен укту. Ырасында эле, Кошой, Акбалта аксакалдын ангемесиндегидей, «кармаганда кан чыккан, тиктегенде жан чыккан, чокморуна чок чыккан, чок жарылып от чыккан, ай кулагы калкандай, бендеден артык шер» экенине, журттун санаасын тартып саргайган, Ала-Тоо асыл жер үчүн, ак калпак кыргыз эли үчүн кызыл чокко түшүп, өрт кече турган, өрттү кечип да келген, кечип да жаткан, эл-жер деп жетимиш жеринен жараланып жапа тарткан чыныгы калк чыгааны экенин Манас билди. Баскынчыга багынбас, күнкорлукка чыдабас, куралын маштап, тулпарым таптап, көтөрүлүшкө даяр турган, адеп-ахлагы бийик, акылы алысты чапчыган даанышман, тажырыйбага карк улуттун көчүн баштаар жол башчы, таяна турган тоо экенине чындап ынанды. Абакесинин кеп-кеңешине канып, жаңы идеялар, жаңы чечимдер, жаңы пландар менен байып, патриоттук сезими ого бетер курчуп, жаңы милдеттерге шыктанып, «кыраан Манас көк жалын, кайрат менен аттанды».

Мына ушинтип, Ат-Башынын Чеч-Төбөсүндөгү Кошойдун коргон чебинин ичинде Манас менен Кошой тарабынан күчтөрдү бириктирүүнүн жана кыргыз элинин эркиндиги үчүн улуу көтөрүлүштүн долбоору түзүлүп, өз ара макулдашылган. Албетте, эркиндик идеясы менен Манас мурдатан эле жашап келген. Бирок Ата журтту боштондукка чыгаруунун, баскынчыларга каршы улуттук улуу козголоңдун стратегиясы менен тактикасы Кошой менен бирдикте долбоорлонгон. Кошой коргон – Манастын жоокердик революциясынын, төңкөрүшүнүн баштапкы планынын «киндик энеси». Катагандын кан Кошой Алтайдагы Акбалта экөө боштондук үчүн УЛУУ КОЗГОЛОНДУН шыктандыруучусу жана багыттоочусу десек жаңылбас элек.

3. Кошойдон улам кыстарып айта кетер сөз

Ушул жерден бир ойду айта кетүүнү эп көрөбүз. Кошойдун кенендигин карачы. Алыскы Алтайдан келген Манасты биринчи эле көргөндө, ага кандай укмуш сөздөрдү марттык менен арнады. «Кабылан», «Шер», «Туйгунум», «Кудай бериптир», «Кыргыз журттун ырысы», «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды», деп терисине батпай кубанып, чечекейи чеч болбодубу. Ала-Тоодо калган азган-тоскон биртике элдин башында турган хан Кошойдун калайыка баш-көз болгон өзүммүн, сен кайдан чыккан кыйынсың дегендей, көкүрөк көтөргөн амбициялуу мамиледен, биринчилик ролду кызгануу, ыраа көрбөө, сокур намыс сыяктуу пендечилик илдет-оорулардан оолак турган рухий бийиктиги курсант кылат. Эл ичинен өзүнөн озо чыккан азаматка «туйгунум» деп жалбарып турат. Ушундан улам бүгүнкү замандагы кыргыз тукумдары, азыркы биз жөнүндө аргасыздан ойго түшпөй койбойсуң. Алдыга озо чыккан азаматка, лидерге, ичибизден чыккан кыйынга бүгүн биз Кошой баатырдай ак көрпө жайыл мамиле жасайбызбы? Бирөөнүн ишине, ийгилигине улут келечегин ойлоп, Кошойчылап барбалаңдап сүйүнөбүзбү? «Күлүктүн» арыш ташташынан рахат алып, аны Кошойчосунан сүрөөгө алган айкөлдүккө эгедербизби?

Соңку кыргыз тукумдары майдаланып кеткенбизби? Карачы, чындыктын «чечекейин жара сайып», академик М.Адышовдун айткан мобу сөзүн: «Баары маданий деңгээлге байланыштуу болот. Мен баш болуп азыр бизде жетилген интеллигенция жок. Жетилген интеллигенциянын бир белгиси — ичи кең болот. Мыктысы чыкса сүйүнөт. Мыкты эмеси чыкса күйүнөт. А бизде тескери. Мыкты чыксаң күйүнөт.... Кор болсоң, колдоонун ордуна, байкушум деп башынан сылап кордойт. Бу биздеги оору эле эмес, трагедия!...» Ырас эле, озуп бараткан «аргымакты» тизеге чаап чыгып, ага тиешелүү жакшы деген нерселердин бардыгын шылай чаап, караламай, мүдүрүлө элек «күлүгүбүзгө» бычагыбызды кайрап, тузак салып, ушунун атагы, бийлиги, байлыгы менде болсо, деп тилеп, жутунуп, көз артып турмай, өз ара чабышмай, тытышмай адатыбыз бүгүн жергебизде «гүлдөп» турат ко. Ушундай илдет колу-бутубузду тушап, оңоло албай, ооматыбыз келбей, очорулуп отурбайбызбы.

Айталы дегенибиз, көрпенделик пас, көрө албас сезимдердин, ээк алдындагыдан башканы көрбөгөн тар түшүнүктөрдүн, арымы кыска ойлордун сазынан чыгып,

бабабыз Кошойдун чалкыган көлдөй кенен, бай руханиятынын нугунда кайра жаралууга тийишпис. Биздин прогрессибиз коктунун эмес, коомун ойлогон, уруусун эмес, улутун ойлогон, жакынын эмес, жамаатын ойлогон, калктан жакшысы чыкса сүйүнгөн, жаманы чыкса күйүнгөн Кошойрухту насылбаа наркын өздөштүрүү аркылуу болмокчу.

4. “Кабылан Манас эр үчүн, курман кылам жанымды” же сөз менен иштин биримдиги- Кошой баатырдын адеп – ахлагынын асыл касиети

«Адамды сөзүнөн эмес, ишинен тааны» - дейт кыргыз макалы. Кишинин сүйлөгөн сөзү, берген убадасы, шерти, анты, кургак сөз, куру чечендик бойдон калса, сөзү иши менен бекемделбесе, анда мындай оозу менен орок оргон пендени жоопкерчиликтин, уят-абийирдин, ыймандын адамы деп айтууга болбойт. Сөз менен иштин биримдиги кечээки ата-бабаларыбыздын моралында адамды баалоонун негизги чен-өлчөмү болуп келген. Бүгүнкү күндүн этикасында да, бул нерсе инсандын адеп-ахлактуулугунун башкы критерийлеринин бири. Маселен “Манастагы” калк энеси – Каныкей өзүнүн моралдык жүрүм-турумунда, эң оболу сөз менен иштин биримдигин алып жүргөн, айткан кеби менен кылган иши бир жерден чыккан, сөзүн эзели эки кылбаган, жоопкерчилиги бийик каарман (Букардан он эки жылдан кийин Таласка кайтып келүү жөнүндөгү сөзүнүн өтөсүнө өжөрлөнө чыкканы, Манастын керээзин аткаруу үчүн кара башын сайып, тикесинен тик турганы ж.б.). Бүгүнкү күндө адамдардын адеп ахлагында сөз менен иштин ажырымдыгы күчөп, жоопкерчилик деген нерсе дефицит болуп турганда, айтканын айткандай, дегенин дегендей аткарган, сөзү менен ниши айкалышып турган Каныкейдин аруу моралы-маңдайыбызда жаркырап күйгөн маяк сыяктуу. Ушул

аспектиден караганда, Каныкейдин өмүрлүк жары Манас жөнүндө эмне айтмакпыс?

Манас биринчи иретте, өзүнүн реалдуу коомдук иш-аракеттери, эл-журт алдында көрүнөө кылган көрөсөндүү жумушу аркылуу көрүнгөн инсан. Манас Алтайда өспүрүм бала кезинде эле “калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин” деген күйүп-бышкан патриоттук сөзүн жарыя кылган.

Манастын эл алдында берген төмөнкү Анты анын намыскөй, патриоттук рухунун, жарандык аң-сезиминин эң бийик чокусун мүнөздөйт:

«Алты сан аман турганда,
Бийик кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!»

Жаш баатырдын бул сөзү жана анты чынында эле бекер эмес экен. Манас бул антын аткаруу максатында күн-түн тикесинен тик туруп, ырасында эле, акыры көптүн кызыкчылыгы үчүн дүйнөгө бир келген өмүрүн курмандыкка чалды. Элим-жерим деп күрөшүп жүрүп, аягында душмандан алган жаракатынан каза таппадыбы.

Манастын эл-жердин эгемендүүлүгү жөнүндөгү идея-ишеними тил учунда жашаган жалган ураан эмес эле. Бул ишеним бала кезинен Манастын аң-сезимине тамырлаган, жүрөк-жүлүнүн уялаган, кан-жанына таралган, өзү менен өзөктөш ишеним

болучу. Мына ошондуктан жогорудагы Ата журт жөнүндөгү Ант Манастын тилинин учунан эмес, жан түпкүрүнөн кайнап чыккан, жүрөгүнүн толтосунан атылып чыккан чындык эле. Мындай жүрөкө тамырлаган ички ишенимдин чындыгынан, Анттан баш тартуу кыйын. Анткени бул үчүн өзүңдүн жүрөгүңдү айырышың керек. Бул өзүңдү өзүң “айрыганга” тете. Бул Манас үчүн мүмкүн эмес. Демек, баатырдын анты эч качан эки ача чыкмак эмес. Ишенимдин тереңдиги – ишмердиктин булагы.

Бир сөз менен айтканда, эл алдындагы антын аткарган, сөз менен иштин, ишеним менен жүрүм-турумдун биримдигин алып жүргөн Манас өзүнчө бир гармониялуу, натурасы бүтүн, жоопкерчиликтин жана атуулдук абийирдин жогорку үлгүсүн көкөлөтүп көтөрүп жүргөн улуу патриот. Сөз менен иштин айкалышы жөнүндөгү жалпы адамзаттык моралдык норманы алып жүргөн каарман катары Манастын образы дүйнөлүк универсалдык өрнөктүн даражасына көтөрүлүп турат десек жаңылышпайбыз.

Ушул жагынан караганда, «Манастагы» Кошой баатырдын моралы да айырмаланып турат. Ички ишеним менен жүрүм-турумдун биримдиги, сөз менен иштин айкалышы сыяктуу ак жаркын сапат Кошойдун да адеп-ахлагына мүнөздүү. Мындай инсандык асыл сапат эпостун сюжеттик окуяларынын жүрүшүнөн көрүнөт. Кошойдун адамдык касиети манасчынын өзүнүн каарманды түздөн-түз сыртынан мүнөздөөсүнөн эмес, кейипкердин өзүнүн сюжеттеги иш-аракеттеринен, диалогдорунан, монологдорунан, түзүлгөн кырдаалдардагы жүрүш-турушунан, мамилесинен айкындалып чыга келет. Мисалы, Алтайдан Ат-Башыга келген Манаска өткөн-кеткен тарыхты, өзүнүн ички сырларын айтып жатып, бир учурда Кошой кытайдын Бээжининде терең орго салынып, кордук көрүп жатышкан эч күнөөсүз Жарманас жана көк жал баатыр

Билерик жөнүндө кайгырып кеп салып өтөт. Бул экөөнүн зордук менен туткундалып кеткенине, тиштерин кычыратып, намыстанып, катуу кейип: «ошо камалып жаткан жан үчүн, кантип чыдап турамын», - деп тегеренип кетет. Мындан соң чечкиндүүлүк менен: « Кытайга уруш кыламын, азапты артык саламын, он эки миң колум бар, жерин кайкып ашамын, төбөсүнөн басамын, кордукта жүргөн балдарды , ажыратып аламын», - деп шерт кылат. Мынакей, бирөөнүн кайгысын өзүнүн кайгысы катары кабыл алган жан дүйнө асылдыгы, тынчы жок гумандуу рухтун сергектиги!

Мындан кийин дагы бир мезгилде жанындагы көпчүлүккө:

-Жетимиш эшик Бээжинге
Жети айлана барбасам,
Жер түгүндөй кытайдан
Жети жылы урушуп,
Камоодогу балдарды
Ажыратып албасам,
Кошой болбой өлөйүн,
Кор болуп тирүү жүргүчө
Туулбай туна чөгөйүн!-деп убада кылат.

Бирок Кошойдун бул убадасынын аткарылбай калуу опурталдуулугу бар эле. Замана оңбогондой татаал, тоодой болгон тоскоолдуктар толтура. Калдайган бийик чептерин, капкалуу калааларын кайтарган сан жеткис аскери бар, катылганды эки чайнап, бир жутуп койчу кытай империясы менен кырылышып, жеңип, туткундарды бошотуп алуу өтө татаал. Бирок баатыр деген баатыр экен да. Баатыр айласыз абалга, аргасыз кырдаалга өлөр- тирилери билбей каршы барганы менен, өлөм же жеңем деген көктүгү менен баатыр турбайбы. Кошой жогорудагы убадасын аткаруу үчүн “өлбөй тирүү жүргөндө, не мураска жетейин,” деп азганактай 12миң

колу менен “кара курттай кыйнаган” Бээжинди беттеп жөнөбөдүбү.

Ошол учурда калмак-кытайдын кара таандай аскери, алптары жана дөөлөрү Манас менен Алтайда согушуп, алаксып калган эле. Ушул кырдаалда Кошой Бээжиндин темир дарбазасын ачып кирип барып, капас-зынданды кайтарган “он эки кароол, кырк сакчысын” кыйратып, Жарманас менен Билерикти терең ордон сууруп чыгып, алеки саламда капкадан кайра чыгып кетет. (“Аябаган дүмөктү, салып чыкты эр Кошой, ордо жаткан балдарын, азат кылып дүйнөгө, алып чыкты эр Кошой”). Мына ушинтип, Кошой кара башын тобокелге салып, Жарманас менен Билерик баатырды туткундан куткарып, Манаска жана көпчүлүккө берген убадасын, ант-шертин орундатат.

Андан соң Кошой кошуунун баштап, Алтайда кытай-калмак менен “кызыл кыргын, сары сүргүн” болуп жаткан Манасты көздөй ашыгат. Ошондо, ал көңүлүнүн түпкүрүндө сары майдай сактап жүргөн убада сөзүн кайталап күбүрөнүп: “кечээ Манас келгенде, ак буудай унун чайнаштык, ак куранды кармаштык, курга түйгөн кантым бар, кудайлашкан антым бар,”-деп Керкабылан тулпарын кара терге түшүрүп, Манаска каршы катуу урушту баштаган Кытай – калмакты беттеп, Алтайды карай чаң бургутуп жүрүп баратат.

Ошол кезде кытайдын Каражой мергенинин огунан Торучаар тулпары мерт болуп, Манас жөө калып, Калың жоонун курчоосунда камалып турган эле. Тагдыры кылдын кырында турганда:

“Кыргыздардан кан Кошой

Касиеттүү жан эле.

Алышкан кытай, манжууга

Арка болуп барам - деп,

Ажыратып алам-деп,
Абам Кошой көк жалдын

Убадасы бар эле,” - деп Манас жардамга муктаж болуп, Кошойду жоктоп, эки көзү төрт болуп турат. Жөө калган Манас душмандардын курчоосунда кандайча жалгыз коргонуп, салгылашып жаткандыгы эпосто Мындайча сүрөттөлөт:

“Манжуу, кытай саксактап,

Алысыраак жеткенде

Айза менен бир саят,

Андан жакын келгенин

Айбалта менен бир салат.

Колундагы боз келте

Оңго ооп, бир атып,

Ойрондорун сулатып,

Солго ооп, бир атып,

Солтондорун сулатып,

Артын салса айкөлгө

Капыр жетет чуркурап,

Асты жагын караса

Кача берет дыркырап”. Бул жерде айкөл Манас жарга такалып, айласыз абалда калгандыгы үрөйдү учурат. “Зарып кылам малымды, арстан Манас эр үчүн, курман кылам жанымды, жалпы журтум кулак сал, жыйнаган кытай, манжуунун, жапасына калалы, жанагы Манас жалгызды, жан аябай салышып, ажыратып алалы, Манас жалгыз, кытай миң,” деп айкырып, жүрүп келген Кошой, дал ошо тушта жер жарылган чуу менен майданга кирип келип, “жамгырлатып жаа атып, мөндүрлөтүп ок атып,” душманга калайманды салып жиберет. Кошойдун кишилери жол таап жетип келип, атактуу Айманбоз тулпарды Манастын алдына тартат. Манас Айманбозду минип, кайрадан тирилгендей болуп, каарданын бакырып, жаңы демкүч менен калмак-кытайды качырып кирет.

Мына ошентип, Кошой абаке Алтайдын талаасында тагдыр кылдын кырында турган чакта, колун сунуп, Манасты ажалдан арачалап калат. Баягы Ат- Башындагы:

“ Мейли, кызыл бороон жоо келсин,
Кулунум кыйкырып чыгып турармын.
Токсонго жашым барса да,
Түз кирип, найза сунармын.
Түгөнүшөр жоо чыкса,
Туу түбүндө былк этпей,

О, балам, туунду кармап турармын”.- деген убада сөзү жүрөк түпкүрүнөн атып чыккан кызылдай чындык экенин Кошой ырастап таштады.

Бу жарыкчылыкта адамдардын жүрүм-турум нраваларынан эмне көп кездешет? Сөз менен иштин ажырымы көп учурайт. Мындай жосун коомдогу социалдык кунарсыз илдеттердин бири. Бул зыяндуу көйгөйдөн те илгертеден пенделер залал көрүп, көңүлдөрү иренжип келет. Ошон үчүн эл оозунда “Сөзүң өлгөнчө өзүң өл”, “Сөзгө баатыр, ишке - бакыр”, “Сөз өлсө кунсуз, сатса - пулсуз”, “Оозу менен орок орот”, “Сөзгө кыйын, ишке жок” деген макалдар жаралып, жашап калган. Кошойдун жүрүм-туруму мындай “нравага” – альтернатива. Анын сөзүн жерге таштабаган, айтканын айткандай, дегинин дегендей орундаткан, эч убакта сөзү менен иши эки ача чыкпаган, сөзүнө туруу үчүн өмүрүн тобокелге салууга чейин барган чыныгы рыцарь, убаданын, анттын кулу экендигин көрүп отурабыз. Кошой эпостун сюжетинде андан аркы жүрүм-турумунда да, баатырдык бийик эрежени туруктуу жана бекем тутунган эр экендигин далилдеп жүрүп отурат.

Бирок да, ушул жерден маселенин дагы бир жагын ачыктап өтүүнүн зарылдыгы бар. Сурайлычы, Кошой убадага бектиги

,адеп-ахлактуу баатыр болгону үчүн эле Манаска жардамга бардыбы? Анан жанагы «Манас эр үчүн курман кылам жанымды» деген сөзүн кайрадан эске түшүрөлүчү. Мындай сөз Кошойдон эмнеликтен, кандай ички мотивден чыгып жатат? Анан калса, [Кошой ар дайым, качан, кай жерде болбосун: «о кудурет, уккун кебимди, сындыра көрбө белимди, жараткан өзүң колдой көр, кабылан Манас шеримди», - деп кудайга жалынып турат.] Эмне үчүн? Манас Кошойдун өзүнүн кара чечекей баласы беле? Жок, окурманым, мунун тереңинде өзүнчө сыр жатат. ^ЖКошойдун Манас дегенде ичкен ашын жерге койгондугунун, Манас дегенде керек болсо, өлүп бере тургандыгынын, Манаска болгон абакелик, аталык сүйүүсүнүн мотивациясына дагы бир жолу үңүлүп көрөлүчү. Мотивация деген нерсе, терең байкасак, анын чын жүрөгүнөн от болуп жанып чыккан сөздөрүнөн, чырактай жанып турган ойлорунан, Манаска болгон ак жаркын мамилесинен көрүнүп турат. Манастын өрт болуп күйүп турган көзүн, ойротто жок ченебегендей кайратын, кандан, бектен, оттон-суудан кайра тартпаган, өлөр-тирилерине карабай, душманга кызыл өрт болуп бүркүлгөн шердигин, эл-жеринин эркиндиги үчүн башын канжыгага байлап, “кыл чайнап” турган атуулдук жалындуу жигерин, ташкындаган рух күчүн, “кулаалы жайып, куш кылууга куранды жыйып журт кылууга” болгон чечкиндүүлүгүн, тумшуктууга чокутпай, туяктууга тептирбей, журтунун чегин кайтара турган кабыландыгын сезип турат. Улуттун мүдөө-таламдарынын, келечегинин стратегиялык багыттарында акыл тегереткен гениалдуулугун, айкөл адамгерчилигин, сөзү менен ишинин төптүгүн, анын ак калпак кыргыздын бактысына жаралгандыгын, анын жарык-шарапаты менен кыргыздын жок болуудан аман калуу мүмкүнчүлүгүн, Манастын кор болгон эл үчүн **КУТКАРУУЧУ** экендигин, кыргызга дал ушундай көк жал башчынын керектигин жана да

Манас аркылуу кыргыздын айы менен күнүнүн тууп тургандыгын Кошой өзүнүн көрөгөч баамы, акылмандык-оюялык туюму менен сезип да, көрүп да турат. Мына ошон үчүн Кошой карыя ар качан «ак сакалы жаркылдап, келгин каздай баркылдап» Манас тууралуу: “Бузулуп кеткен аз журтка, берен да ошол, мээ ошол, мээнеттеги кыргызды, бек кайтарчу ээ ошол”, - деп айлана -тегерегине жарыялап турат. Белгилеп өтө турган нерсе, Кошой Манастын кемеңгерлигине басым жасап, мобу сөзүндө айкөл баатырды, кыргыздын ойлоно турган мээси деп адаттан тыш баалап, көкөлөтүп отурат. Мынакей, Кошойдун Манас дегенде элөп-желөп болуп, түн уйкусун үч бөлгөн бөтөнчө мамилесинин түпкү мотивациясы кайда жатат? Манастын куткаруучу миссиясы, чынында Кошойдун да миссиясы, улутту сактоо Кошойдун да өмүр бою көксөгөн мүдөөсү, эңсеген тилеги. Ушул максат деп ал Жети өзөндө жетимиш жеринен жарадар болуп, желмогуздар менен кармашып жашап келбедиби. Акбалтанын алиги: “Абан Кошой эр ошол, арбагы бийик жан ошол, жети өзөндөй кайран жер, эби менен жер кылып, азган-тозгон кыргызды, эптеп жүрүп эл кылып,» - деген сөздөрүн эстейличи. Демек, образдуу айтканда, Манас Кошойдун эгизи, болгондо да идеялаш, рухташ, максатташ эгизи. Экөө Ата журт философиясы менен тамырларынан биригишкен. Ошон үчүн өйдөтөгү «Манас үчүн курман кылам жанымды» деген сөздү Кошойдун тилинин учунан эмес, жүлүнүнөн чыгып жаткан сөз катары түшүнөбүз. Чынында эле, Кошой Манас үчүн жанын бермек.

Демек, ал Алтайга убада берип койгон үчүн гана, милдеттүүлүктөн гана жардамга барган эмес. Акылман Кошой Манасты сактоо-кыргызды сактоо деп жанталашкан, ошондо. Ал эми мобу окуяны да эске түшүрөлүчү. Айкөл Манас Чоң Казаттан кийин майданда алган жараатынан каза болгондо,

Кошой моминтип көзүнөн жашын он талап кылып, коңгурап ыйлап турат:

Өзгөнгө бойлоп кондумбу,
Манасым өрт өчкөндөй болдумбу?!
Кантейин, Манас кабылаң,
Сенден мурун өлбөдүм,
“Карт Кошойдун ашы!”-деп,
Манасым, карыянды көмбөдүн!
Манасым, кара жаак айбалта
Кайкалатпай ким аштайт?
Каңгайдан болсо чоң мүшкүл,
Алакандай журтумду
Мунун акылын таап ким баштайт?!
Долоно саптуу айбалта
Толгондурбай ким саптайт?
Береги толуп жаткан журтунду,
Тозок бир келсе манжуудан
Мунун топ- тобун бузбай ким баштайт?

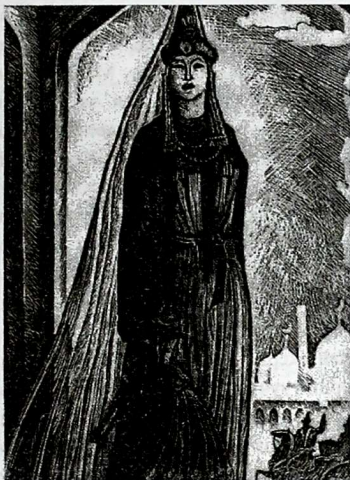
Карачы, кайран карт Кошой эл тагдырын ойлоп, Кудайга үнү жетип, кандай өңгүрөп, жашын төгүп турат. Мына ушул күйүттүү ыйдан жана өйдөтө сүйлөнгөндөрдөн улам мындай дейбиз. Мынакей, Кошойдун жарандык-атуулдук, патриоттук-урутмандык акыл ойломунун керемет масштабы. Мынакей, абакебиздин ой жүгүртүүсүнүн кенендиги жана терендиги, мынакей, интеллектисинин бийиктиги. Мынакей, улуттун көйгөйү менен санааркаган улуу мекенчилдик, калк кызыкчылыгын кайтарган стратегиялык акыл-эс. Мынакей, Кошойдун инсандык кең кулачтуулугу жана Ата журт тагдыры үчүн жоопкерчиликти мойнуна көтөргөн рухий асылдыгы! Ырасында эле, Кошой эпосто айтылгандай, «эл атасы» деген наамга татыктуу инсан. Ал кыргыз калкына өз үй-бүлөсүнө кам

көргөн ата сыяктуу күйүп-бышып кам көрөт. Кошой-ак калпак кыргыз эли деген «үй- бүлөнүн» аксакал атасы.

Сөзү менен ишинин биримдиги, ички ишеними менен тышкы жүрүм-турумунун айкалышкандыгы, “арканды узун таштап” ойлонгон акылмандыгы, бирөөнүн кайгысын өз кайгысы катары кабыл алган жан дүйнө асылдыгы, натурасында рационалдуулук менен эмоционалдуулуктун жуурулушкандыгы сыяктуу сапаттар Кошойдун образын Каныкейдин, Манастын, Бакайдын образдары сыяктуу эле, жалпы адамзаттык моралдын деңгээлине көтөрүп, “Манас” эпосунун ырасында эле, дүйнөлүк баалуулук экенине кепил болуп турат.

5. Кошой жана Каныкей

Кошойдун жогоруда кеп болгон сапаттарынан башка да, анын адам катары өзүнүн башкаларга окшобогон жекече өзгөчөлүү касиеттери бар. Ал адамды бир көргөндө эле сынаагы карап туруп, анын ким экендигин таамай аныктай алган жана кишинин келечек тагдырын көрө билген, билип-туюп турган нерселерин жашырбай ачык айткан, анан кишини ар дайым калыс баалаган сапатка эгедер. Анын Манас баатырды кандайча адилет жана таасын баалаганын, Манастын кыргыз эли үчүн аткараар миссиясын алдын ала тую билген көрөгөчтүгүн жогоруда көрдүк.

Кошой эпостогу «аялзаттын нурдуусу, кара сурдун сулуусу» Каныкейге берген мүнөздөмөсү жагынан да бөтөнчөлүү инсан катары айырмаланып турат. Эпосто Каныкейдин кайталангыс аялзаты экенин көрө билип, аны көкөлөтүп эң бийик, эң оригиналдуу баалаган да, Манастын көзү өткөндөн кийин канышанын таалайынын тайкы болорлугун да күн мурун болжоп айткан ушул Кошой. «Көкөтөйдүн ашында» Жолой менен боло турган күрөштүн алдында колуна тийген кандагай шымдын ажайып жасалгандыгын көрүп, айран калып Кошой:

«Териден асыл чыгарып,
Жеткириптир, коюптур.
Бу кандагай бу шымды,
Бул өңдөнгөн куу шымды

Кандай түрдүү жан кылды?

Иштеген киши ким эле,

Тиштеген киши ким эле?»-деп Манастан сурайт. Манас кандагайдай керемет шымдын ээси өзүнүн зайыбы Каныкей экенин айтат (С.Орозбековдун варианты). Алдына келип жүгүнүп турган Каныкейди биринчи көрүп Кошой абанын айтып турганы бул:

«Ай,Каныкей,байкушум,

Телегейиң тең экен,

Он эки мүчө кең экен.

Кайраты кыйын, заары күч,

Шерди туучу неме экен.

Найзакерден көйкашка,

Эрди туучу неме экен.

Сөөмөйү алтын уз экен,

Ургаачыда болбойт ко,

Өзү олуят киши экен.

Касиеттүү кабыланга

Кадыр түндүн өзү экен.

Билими мыкты тууш экен,

Чаткаягы кууш экен.

Которуп айтса кеби бар,

Туубас болчу жери бар,

Маңдай сөөгү кайкы экен,

Баатырдын көзү өткөн соң,

Күн көрөрү тайкы экен.

Кежиге чачы жүн экен,

Баатырдын көзү өткөндө,

Кейишке тууган күң экен.

Маңдай чачы чеп экен,

Жыргалынан жыласы

Бейбактыкы көп экен».

Ошондо, Каныкей буркурап ыйлап жиберип, касиеттүү кан Кошойдон бала тилеп, бата сурайт. Кошой кандагай шымга ыраазы болуп, чын пейилинен агынан жарылып, төмөнкүдөй бата берет:

Тилекти берсе бир алла,
Туулса мындан бир бала,
Аты болсун Семетей.
Кыдыра кырчын тал болсун,
Кырга чыга бергенче,
Семетейге жасаган өзү жар болсун.
Ак болотун майласын,
Ачуулана тийгенде,
Ар душманын жайласын.
Көк болотун майласын,
Кыйыгына тийгенде,
Көп душманын жайласын
Бу Семетей эр болсун,
Кара кулак шер болсун.
Эңкейштен эр сайсын,
Эченди катар бир сайсын,
Телегейиң тең болсун,
Теңиз Манас тукуму
Атасындай шер болсун.
Белеске күйгөн от болсун,
Бет алган душман жок болсун!

Мына ушинтип, Кошой «телегейи тең экен», «өзү олуят киши экен», «кадыр түндүн өзү экен», «сөөмөйү алтын уз экен», деп Каныкейди ойго келбеген не бир асыл, чебер мүнөздөмөлөр менен сыпаттап, өзүнүн баа берүүгө ченемсиз уста экенин айгинелейт. Ошону менен бирге «шерди туучу неме экен» деп Каныкейдин сынынан өзгөчө бир касиетти туюп, ушул касиет чынга чыгып, «кайраты кыйын, заары күч» тукумду төрөп ал, деп

алаканын жайып, ак батасын берип, канышаны сүйүнтүп, шыктандырып таштады. Ушуну менен бирге эле, “Мандай сөөгү кайкы экен”, деп Каныкейдин алыскы келечегин болжоп, көзү ачык жайып туйгузуп отурат.

Ушул жерден айта кетчү нерсе, Кошойдун мындай көрөгөчтүк, көзү ачыктык касиетин жалаң эле эпоско мүнөздүү демейки эпикалык апыртууга такап коюуга болбос эле дейбиз. Кечээ да, бүгүн да реалдуу турмушта алды жакта боло турган нерселерди күн мурун туюп, алдын ала айта билген, адамды көрүп туруп, анын тагдырын болжоп койгон өзгөчөлүү пенделер жашап келгендигин жана жашаарын атайы далилдеп отуруунун кажаты жоктур. Бир гана алардын көзү ачыктыгы кандай сырдуу механизимдер менен ишке аша тургандыгын азырынча илим бизге ачып бере элек. Пенделер муну өздөрү да билбейт. Кыскасын айтканда, Кошой ушундай өзгөчө касиетинен улам эпосто кээде олуя катары да мүнөздөлөт. “Абам Кошой карыя, ак сакалдуу олуя” (Кутунайдын сөзүнөн).

Кошой Каныкейдин маркум Манастын сөөгүн коюу үчүн Эчкиликтин кара тоосунун зоосун ойдуруп үнкүр жасатып, ичин ойго келбегендей алтын, жакут менен жасалгалап, кереметтүү жашыруун жайды даярдагандыгын көрүп, айран таң болуп: “балам, сени катын деген оңбосун, сени ургаачы дегендин, эгерде иши эки болбосун! - деп Каныкейге жалынып жиберет. Кошой аксакалдын ушинтип алкап жалынганы - бул Каныкейдин айлакер өнөрүнө жана акылына, кишичилигине берилген эң жогорку баа. Кошойдун баасынан аялга берилген бааны эмес, аялдагы керемет адамга, аялдагы адамдык бийиктикке, ургаачы, эркек деген биологиядан өйдө көкөлөп көккө чыккан руханий асылдыкка ыроолонгон бааны көрүп турабыз. Чынында эле, Каныкей өзүнүн Манаска болгон улуу махабатына татыктуу ишти жасаган жана элин кулчулуктан бошотуп, ата журтуна боштондук алып келген Ала-Тоонун улуу

баатырына арзырлык укмуштуу жайдын архитектору болуп, сүйгөнүнүн элине сиңирген опол тоодой эмгегин урматтоонун ченемсиз өрнөгүн көрсөткөн.

Өз кезегинде “калк энеси” Каныкейдин да Кошойго болгон урматы бийик. Ал “Көкөтөйдүн ашында” аксакалдын балбан күрөштөгү каармандыгын өз көзү менен көргөн жана ошол жерден анын ак батасын алган. Карыялык калыстыгы, калдайган нарктуулугу үчүн Каныкей Кошой абаны таяна турган тоо катары көрүп, өз атасындай санайт. Ушундан улам Ат-Башыдан Таласка өкүрүп – өксөп келип, о дүйнө кеткен Манасты жоктоп турган Кошойго Каныкей өз атасын көргөндөй эреркеп: “үзүлүп кеттим улачы, абаке, чачылып кеттим жыйначы, өчкөн отум тамызчы, өлгөн жаным тиргизчи!” деп көзүнүн жашын көлдөтүп жалбарат. Мына ушул чыңырып ыйлап айткан сөздөрүнөн эле, Каныкейдин эң жакын көрүп, ишеним арткан кишиси Кошой экени билинип турбайбы. Өз кишиси катары бир туугандай санап, Манастын сөөгү коюлчу көмүскө жайды Каныкей түн ичинде жашыруун түрдө биринчи ирет Кошойго көрсөтөт. Каныкейдин алдында Кошой чексиз абройго ээ.

6. Дагы бир жолу Манас менен Кошойдун өз ара ак жаркын мамилелеринин түпкү тамыры жөнүндө?

Каныкей Кошойду кандай бийик бааласа, Манас да абакесин андан ашып түшүп баалайт. Манас атын алыстан угуп, бала кезинен эле Кошойду пир тутуп келген. Кошойдун алиги Алтайдагы согушта жанагинтип өзүн өлүмдөн куткарып калгандыгын Манас эч убакта унутпайт. Өзүнүн баатырдык жеңиштери үчүн көп жагынан Кошойдун стратегиялык маанидеги акыл – кеңештерине милдеттүү экенин Манас ичинде терең түшүнөт. Атүгүл “Көкөтөйдүн ашындагы” абакесинин “Манас, Манас дегенде, барбая калат экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай, дардая калат экенсиң,” деген сынчыл сөзү да, өзү үчүн

пайдалуу болгондугун эсинен чыгарбайт. Жалпы түркстанга бел болуп, тышкы жоолорго сүр болуп турган Манас Ажонун ролун унутушуп, ич күйдүлүккө, каралбастыкка, жеке амбицияларга алдырышып, ага каршы козголоңго чыгышкан алты ханга кошулбай, ортодогу ак мамилеге Кошойдун туруктуу, түз бойдон калгандыгы да Манастын оюнда турат. Манастын ишенген адамы катары Алтайга барып, андагы кыргыздарды Ала-Тоого көчүрүп келген да Кошой. Кыскасы, Кошой Манас менен коюн-колтук алышып, аны менен кошо чачылганды жыйнаган, үзүлгөндү улаган, “кулаалы жыйып куш кылган, куранды жыйып журт кылган”.

Кошойдун “ээ кулунум эр Манас, сөз тындагын, сен Манас”, - деп айткан далай, далай насыяттары өйдөтө өбөк, ылдыйда жөлөк болгон, турмуштун бороон – чапкындарында, салгылаштардын кыйын – кезеңдеринде айкөл шерге багыт берип, жолуна чырак болуп жагылган. Кошойдун устаттыгы жөнүндө “Билбегенин билгизип, минтип жолго киргизип, туйбаганын туйгузуп, туура жолго киргизип”, делип Манаста бекер айтылган эмес. Ошон үчүн Манас өмүр бою “алдымда жүрсө ак жолум, артымда жүрсө сан колум”, “Пайгамбар чалыш жан эле, пир туткан пирим ал эле”, деп абасын ыйык көрүп, даңаза кылым келсе, кийин катуу ооруп өлүм алдында турганда да Ажо айныбай:

“Көргөн жандын баарысы
Жеткилең мыкты эр деген.
Кабыланын токуган,
Каңгайдын башын чокуган,
Кайраттуу чыккан катардан,
Кабылан Кошой аталган,
Батасы журтту байыткан,
Байкаган жанды жарыткан.
Үзүлгөндү улаган,

Чачылганды жыйнаган
Катагандын кан Кошой
Акылы жетик жан эле,

Айла табар ал эле,”-деп акыркы жолу мүнөздөмө берип, Кошойго аягына чейин ак бойдон калгандыгын далилдейт. Каныкей менен Манастын мындай ченемсиз сый урматына Кошой өзүнүн адамдык парасатынын улуулугу, ой дүйнөсүнүн, жан дүйнөсүнүн чалкыган кенендиги, жоокердик-баатырдык этикасынын бийиктиги, ата-журтка ашып- ташкан сүйүүсү, Манаска агынан жарылган аксанатайлыгы менен арзыган.

Кошой менен Манастын бирин-бири сатпаган туруктуу, бири-бирин пир тутуп ыйык көргөн өз ара ысык алака – мамилелеринин түпкү булагына дагы бир жолу серп таштап көрөлүчү.

Мен - ушул саптарды жазып жаткан автор «Манастагы» Бакайдын образын талдаган китебимде (2014) Манас менен Бакайдын достугунун түпкү себеп-мотиви жөнүндө төмөндөгүдөй деп жазган элем.

«Алардын биримдиги Улут кызыкчылыгы деген улуу «материядан» агып чыгат. Бул жагдайды академик Болот Юнусалиев “өскөн жерди, туулган элди сүйүү мотиви каармандардын кылган аракеттерине, кулк-мүнөзүнө ар дайым жетекчилик кылат”, деп туура белгилеген (Юнусалиев Б. Кириш сөз. –Китепте: Манас, Фрунзе, 1958, 30-б). Экөөнүн достугу, дагы айталы, бийик идеялык чекиттен кездешкен философиялык достук. Ата журт эркиндиги философиясы эки шер үчүн эчнерсе менен алмаштырылгыс эң жогорку дөөлөт. Ушул жогорку дөөлөткө кызмат кылууну экөө өмүрдүн маңызы катары санашат. («...калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» - Манас). Экөө ички ой-тилек, мүдөө-максат жагынан эгиздер. Эки шердин ичтен ширелишкендигинин себеби ушул жерде». Кошой менен Манастын өз ара камыр-жумур болуп

жуурулушкандыгынын түп себеби жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Жогоруда экөө Ата журт философиясы менен тамырларынан бириккен деп бекериенен жазган эмеспис. Дагы бир жолу белгилейли, экөөнүн өз ара мамилелеринин тамыры “ак калпак калктын аёлуу кызыкчылыктары” деген жогорку чекиттен кездешип, ошол уюлдан жагашып, өрүлүшүп, анан бери карай түшүп келет. Кошой менен Манастын өз ара бекем ата-баладай достугунун башаты ошоякта.

7. Кошой- түрк элдеринин биримдигинин идеологу

Жер эненин флорасы менен фаунасынан адамды айырмалап турган нерсе - бул ой, аң-сезим, идея. Адам ой менен жашайт, ой менен азыктанат. Жакшы ой болсо адамдын көңүлү семирет, жаман ойдон көңүлү ичиркенет. Демек, адам аруу болушу үчүн биринчи иретте, анын ичиндеги ой жакшы болуш керек. Ниетинди оңосоң,ишиң оңолот, деп кыргыздар бекеринен айтпайт. Ушунун сыңарындай эле улут, мамлекет, жамаат да аруу ой, акыйкат чындык, адилет идея менен түп жагынан азыктанып жашашы зарыл. Эгер улут, мамлекет түбү түптүү, нарктуу, улуу ой, идеяларды жетекке алып жашаса, булар да ичинен арууланат, асылданат, букаралары үчүн жолду жарык кылган чырак болот, түбү бекем, керегеси кенен, ууктары урагыс, түндүгү түшпөс болот. Ошон үчүн эл акылмандыгы "Жакшы ой - туу, жаман ой уу", "Акыл - алтын, ой-күмүш", "Акыл байлыгы - азбас байлык, ой байлыгы - тозбос байлык" деп насаат айтып турат. Эгерде мамлекет жаман ой, идея менен куралданса, коомдун ой соолугу бузулат, айлананы "уулайт". Коом, улут, мамлекет жетекчиликке алган фашизм, расизм, империялык үстөмдүк, державалык шовинизм, ашынган улутчулдук, диндик экстремизм, апертеид, терроризм идеалары жана идеологиясы эл-журтка, дүйнөгө жамандыкты, согушту, кыйроолорду алып келерин тарых тажрыйбасы далилдеп келет.

Улут, мамлекет да акылдуу, жаркын бийик ойду туу кылса, ал ойлор өзгөгө да, өзүнө да, элине да алдыга өбөк, аркага жөлөк болуп, басар жолго маяк болуп жагылат.

Кыргыздын улуу эпосунда Манас курган мамлекет да гумандуу идеяларга сугарылган. Манас мамлекетиндеги ак калпак эл- журтка ошондой алдыга өбөк, аркага жөлөк болуп, маяк катары кызмат кыла турган жаркын улуу ой – бул эл аралык достук, интернационалдык биримдик идеясы. «Манаста» айрыкча, коңшулаш, тектеш түрк калктарынын достугу, биримдиги жөнүндөгү мотивдин күчтүү берилгендигин баса белгилегибиз келет. «Байлык байлык эмес, бирдик байлык», «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт», «Түбү бирге-түтпөйт» делет кыргызда. Сырттан басып келген зордукчул кара күчтөр ар дайым түрк калктарын бири-биринен ажыратып, бөлүп таштоого, алардын түбү биргелигин таптакыр унуттурууга, ынтымагын ичтен ыдыратып, бузууга жандалбастап келген. Жакшылап карасак, «Манаста» тарыхый тамырды сезүү, түрктүк өзүн-өзү андап түшүнүү (тюркское самосознание) кыйла күчтүү. «Манастын» каармандары өздөрүнүн түбү кайдан экендигин эч убакта унутушпайт. Ар дайым тили, дили бирге канатташ элдер менен баш кошууга, бирдикте болууга умтулушат. Эпосто кыргыз баатырлары, казактын Көкчөсү, кыпчактын Үрбүсү, түркмөндүн Мазбурчак, өзбектердин Санжыбек, афгандык Акун-Хан, башкырлардын Жамгырчы, каракалпактын Бердике кээде өз ара пикир келишпестиктер болсо да, бирок тагдырды сыноого койгон кыйын-кезең кырдаалдарда бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарышып, жалпы ийгилик, жеңиш үчүн, ынтымак жана коопсуздук үчүн тикелеринен тик турушат. С.Оросбаковдун вариантында Ташкент тараптагы жергиликтүү кыргыз, казак, өзбек элдери Манастын колу менен биригип, Панус Ханды жеңгендиги айтылат. Эпосто боордош калктардын баш

кошкондугун көрүп, жаалы келген ниети кара жоо аларды бир эле журт катары санап, «Кыпчак, Казак, Кыргызын, калтырбай кырыпташтайлы» деген чечимге келип жатат. Ал эми Манас тереинде өзүн жалаң эле кыргыздын эмес, боордош түрк журттарынын да кулунумун деп эсептейт. Тили, дили, дини биркалктардын баш кошкондугуна дайыма умтулуп, Манас алардын тагдыры үчүн да өзүн жоопкер сезет. Казак менен кыпчактын намысы – кыргыздын да намысы деп ойлойт. Ошол үчүн алардын тагдыры жөнүндө дайым башын жерге салып, акыл тегеретип, ичинен убайым жеп: «**түтөгөн калмак кыргызды, түк койбой кырса нетебиз? Казака араан салбайбы, акыретте Манаска, кайгысы түшүп калбайбы!**»— деп баатыр тогуз толгонуп турат. Дагы айталы,тээ тарыхтын түпкүрүндө жатып, биздин байыркы чоң аталарыбыз жана чоң энелерибиз биримдиктин зарылдыгын сезип, бул биримдик үчүн бири-бирине кол созушкан . Казактын Көкчө баатырынын зайыбы акылман Акеркеч уулу Үмөтөйгө мына минтип кеңеш берип турат: «**Үмөтөй менен Семетей, аты уйкаш экөөң баш кошсоң, айлыңда бузук болчу эмес, сени менен айкашкан душман оңчу эмес, бирликтешсең бир жерге, тырмактуу пенде тийеби? Суук боор душман киреби? Жери Ала-Тоо, чоң Талас, жергесин тоссо Семетей, жеткилендүү Сары-Арка, белинде жатсаң Үмөтөй, кармашып пенде келеби, кагышып душман жеңеби? Айтканым ушул билип ал**». Кыргыз-казакка тырмагын салып, айкашам деген суук боор жоого айбаттуу, жеңилбес болуу үчүн өз ара ширелишип, баш кошуунун керекчилигин Акергеч эне таасын баамдап турат.

Ал эми Ала-Тоо мекенден баскынчы Алооке ханды сүрүп чыгаруу майданын баштаган Манаска «караңгыда көз тапкан» кемеңгер Бакай: «**Алты-Шаар, Маргалаң, аягы Кокон, Самаркан, кутуруп жаткан душмандан, ажыратып алалы**», - деп Чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиядагы тили тектеш,

боордош калктарды да жоодон куткаруу боюнча ой-пикирин, кеңешин айтат: Анткени кытайлык Алооке Анжияндагы Маргалаңга ордосун куруп, аталган аймактардагы түрк-мусулман элдеринин кактабай канын соруп турган. **«Алты-Шаар, Маргалаң, темир аркан торунда, Алоокенин колунда. Койдой кырып Алооке, Коконго кордук салыптыр, алты миң жамбы, миң кундуз, ай сайын алым алыптыр, алымына чыдабай, кайранэл чуулап калыптыр»** деп айтылат «Манаста».

Кыскасын айтканда, кыргыз элинин «Манасы» жалпы түрк калктары үчүн орчундуу мааниси бар үлкөн идеялык, саясий, философиялык нарктарды камтып тургандыгы жагынан да баа жеткисыйык мурас. «Манаста» түрк элдеринин консолидациясы, бириктештик идеясы бугуп жатат. Бул жагынан «Манас» жалпы түрк дүйнөсүнүн сыймыгы катары бааланышка толук акылуу. Бүгүнкү күндө тышкы саясатта биримдик, достук, ынтымак дипломатиясын алып барууда «Манастагы» ушул улуу көрөңгөгө таянышыбыз шарт.

Манас, Бакай, Акеркеч сыяктуу эле, дал ошондой достук, биримдик философиясын көтөрүп жүргөн каарман бул – Кошой. Кошой Ала-Тоонун алкагында гана эмес, жалпы Түркстандын масштабында ойлонгон, түрк элдеринин тагдыры, алардын жалпы кызыкчылыктарынын стратегиясы жөнүндө акыл тегеретип турган патриот дагы, ойчул саясатчы дагы. Манас Алтайдан өзүнө учурашуу үчүн келгенде, Кошой ага Анжияндагы Алоокенин фергана өрөөнүндөгү жана Алты-Шаардагы жамааттарга көрсөтүп жаткан кордугу («Алты-Шаар, Кокондон, айдап сабапсарттардан, алым алды ошондон») жөнүндө көөдөнүнөн «көк түтүн» чыгарып, узакка жомоктоп айтып, жаш баатырдын жалпы түрктүк намысына жана аң-сезимине дем берет. Кийин кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенде Кошой: **«Орчун Кокон, Маргалаң, аягы**

кептеш Самаркан, күн чыгыш жагы Алты-Шаар, сени күтүп келет деп, күткөн мынча журтуң бар», - деп Манастын кыргыз элинин гана эмес, жалпы Орто Азия жана чыгыш Түркстандын эзилген боордош элдеринин да үмүтү экендигин туюндуруп, баатырга алды жакта масштабдуу милдеттер тургандыгын каңкуулайт.

Кошой кытай-калмактын колонизатордук баскынчылыгынын шартында Ала-Тоодо калып, жалгыздыктын азабын аябай тарткан баатыр. Ал «толкуган калмак, мен жалгыз, серпишип кирип, кол салсам, караан болоор тууган жок», деп бекеринен Ат-Башыда Манаска арманын айткан эмес.

Баскынчылар менен жеке алышып жүрүп, Кошой каардуу душмандарга каршы түрк элдеринин бириккен күчүнүн зарылдыгын өз жон териси менен сезген. Чогулуп баш кошпосо, түрк-мусулман калктарынын жоонун таманы алдында онтоп жата берерине, эңсеген ийгилик, жеңиш өз ара бекем кол кармашкан ынтымактын, бир муштумга түйүлгөн биримдиктин шартында гана мүмкүн болорлугуна Кошой өзүнүн турмуштук ачуу тажрыйбасы аркылуу терең ынанган. Мына ушундан улам ал боордош журттар менен биригүү идеясын кезиккен сайын Манаска какшап, айтып турат. Кошой: «Кара кытай, манжууга, кабат болсун биздин күч» - деп Манаска кайрылып, Алты-Шаардын, Турпандын, Кашкардын, Лоп дарыянын, Котондун, Самаркан-Кокон сыяктуу таянычың бар экенин унутпа, «кулак угуп, көз коргөн, бусурманды жыялы, калың аскер шайлайлы, өзүңдөй уулдан минди алып, баатыр кармашаарың Каканчын, казына камдап, кол жыйна, кайратты мыкты, мол жыйна, бекине турган жерди тап, бели катуу эрди тап», - деп баскынчыларга калктардын калдайган күчү менен каршы барууну насыяттап турат. Кыскасын айтканда, Кошой боордош журттардын бир жеңден кол, бир жеңден баш чыгарган бирдиктүүлүгүнүн, достук алака-ынтымак менен тышкы суук боор күчтөргө ала алгыс чеп сыяктуу бекем туруу идеясынын ынанган жактоочусу болуп саналат. Манас баатырдын түрктүк өзүн-өзү аңдап түшүнүүсүнүн өсүшүндө жана тереңдешинде карыя Кошой активдүү роль ойнойт.

Манас түрк элдеринин бирдиктүү күчү менен кытайлык баскынчы Алооке ханды жеңип, Орто Азия аймагын бошоткондон кийин жалпы түрк хандыктарынын башчылары Анжияндагы Кум-Арык деген жерге (С.Каралаевдин варианты боюнча) чогулушат: Ошол жерде триумфалдык жеңишке жетишкен Манас, Алоокенин түрк элдеринен тоноп алган сан

жеткис дүнүйө-мүлкүн, алтын-күмүш дилдесин түрк-мусулман хандыктарына бөлүштүрүп берүүнү чечет. Элден тонолуп алынган дүнүйөнү кайра элге кайтарып бериш керек. Ушул жерден Манастын айкөлдүгү, акыйкатчылдыгы, өзүм жулайын, алайын, өзүм туйтунайын деген ач көз дүнүйөкорлуктан алыс турган руханий бийиктигине баа бербей койбойбуз. Манас «абам Кошой келсин деп, кытайдан түшкөн сан дүйнө, бусурмандын журтуна, өз колу менен абакем, бөлүштүрүп берсин деп», кат жазып, Ат-Башыдан Кошойду алдырып келет. Кум-Арыктын боюна чогулган элдин ичинде кимдер бар экендиги “Манаста” мындайча баяндалат:

“Кары Кошой каны бар,
Бусурмандын баары бар,
Кандардын санын айталы:
Кокон кандын Козубек,
Анжияндын айры сакал Санчыбек,
Маргаландын Малабек,
Алты-Шаардын Алабек,
Келген жандын баары бар,
Буудайык кан дагы бар,
Ал келгендин ичинде
Текечи кан, Шыгай кан,
Эштектердин Жамгырчы.
Эс билгендин баары бар».

Ушул көпчүлүктүн алдында туруп, үнүн бийик чыгарып, Кошой даанышман бүркүттөй шаңшып, төмөнкүдөй унутулгус жана укмуштуу сөздөрдү сүйлөйт:

«Душманга каршы туулуп,
Дурус келди көрдүңбү,
Бусурман сенин багыңа
Ырыс келди көрдүңбү?!
Көтөргүн Манас шеринди,

Таштагыла, бусурман,
Кыжың-кужуң кебинди.
Олжосун бөлүп алалы,
Ай-галаада Манасты
Кан көтөрүп салалы.
Кан көтөргөн себебим-
Ичинде далай душман көп.
Кыр жагында кытай бар,
Кыйрашар душман далай бар.
Оолатып алар конуш бар,
Басташар жооң далай бар.
Дегенине көнөлүк,
Эки тизгин, бир чылбыр,
Кабылан шердин колуна
Ушу бүгүн берелик.
Дегенине көнүүгө,
Эки тизгин, бир чылбыр
Тартынбай колго берүүгө
Ак буудай унун чайнап бер,
Ак куранды кармап бер!
Башчы кылсаң Манасты,
Бирдикти койсоң бир жерге,
Катылып душман келеби,
Кармашып адам жеңеби,
Бармактуу адам батабы,
Тырмактуу жан тиеби!
Баштык кылсаң Манасты
Күн тийген зоңкок бел ошол,
Карагыла калайык,
Күрдөндү тапчу эр ушул,
Күтүп алар шер ушул.
Туурдугунду май кылат,

Туура билгин, калайык,
Туш-туш жерге кан кылат,
Керегенди май кылат,
Кызыгып кытай кол салса,
Кыйратып берчү кул ошол.
Басташып бараң кол салса,
Басып берчү уул ошол.
Ойлогула, калын журт,
Көк жал Манас кабылан
Ырысың үчүн туулган».

Адамдын оозун ачырган не деген жалындуу сөздөр! Сөздүн төрөсү деген ушул эмеспи. Кошой алп, баатыр гана эмес, оозунан кеби чубурган оратор да экен го. Боордош калайык-калктардын, хандардын алдында Манастын даңкын, кадыр-баркын көкөлөтүп көтөргөн, кызматын кыйкырып баалаган эмне деген укмуш сөздөр! Бул жалындуу кептер эпостогу кайталангыс бир ажайып көркөм кооздук. Бул Манас жөнүндөгү өзүнчө бир бийик ода. Карачы, ойдун не деген масштабы, не деген акылгөйлүк жатат, бул жерде. Бүт жалпы Түркстандын жалындуу патриотунун, көрөгөч көсөмүнүн, алысты көргөн кемеңгер-саясатчынын алтындай сөздөрү. Туш-туштан жутунуп, ыкыс берип турган жоолордун алдында, ички кыжы-кужуну таштап, түрк тукумдарынын биримдигин туу кылып көтөрүү жана өз ара ширелишүү идеологиясын жарыя кылган не деген улуу сөздөр. Кошой кол кармашып биригип туруп, эки тизгин бир чылбырды жалпысынан бир ажого берүү, муну менен түрк эл-журтун аман-эсен сактоо демилгесин көтөрүп отурат. Биримдиктин аскердик гана мааниге ээ эместигин, Манастын калкалоочу канатынын алдында тынч жашап, көңүлдү жай, чөмүчтү май кылуунун да шарты экендигин Кошой түшүндүрүп таштады. Бул сөздөр— айкөл Манастын тарыхый миссиясынын

кең кулачтуулугу, кабылан шердин кыргыз элинин бактысына гана эмес, жалпы түрк элдеринин ырысына жаралгандыгы жөнүндө хандардын алдында сайраган идеолог Кошойдун кайталангыс улуу монологу.

Бул улуу монолог эпостогу Кошойдун образынын ички мазмундук маштабын биздин көз алдыбызды дагы да кеңейтип таштады. Ушуну менен муну айтмакчыбыз: Кошойдун бул кең кулачтуу сөздөрү жана Кум-Арыктагы түрк элдеринин биригүү акциясы “Манас” эпопеясынын достук, ынтымак, биримдик сыяктуу дүйнөлүк рухий-идеялык баалулуктарды көтөрүп жүргөн улуу мурас экенин ырастайт.

Даанышман Кошойдун жалпы түрк калктарынын камын жеген, коопсуздугун ойлогон бул патриоттук жалындуу демилгесин Кум-Арыкка чогулган эл, түрк жакшылары сүйүнө чурулдап-чуркурап, кээлери жетине албай буркурап ыйлап, түп көтөрө колдоп чыгат. Кеп ушундай болду, эми иш ордуна конду, эки тизгин, бир чылбырды эр Манаска бердик дешип, сегиз хан ак боз бээни жара тартышып, колдорун карысына чейин канга малышып, төрө Манастын тилин албай, ким моюн толгосо, аны төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун, деп шерт кылышат. Түрк хандары, Кошой, кырк чоро Манасты алтын гулдүү килемге салып көтөрүшүп, ЖОГОРКУ ХАН катары такка отургузушат. («Төөдөй болгон алтын так, алып келип Манасты, отургузду мингизип»).

Алоокеден ажыратылып алынган дүнүйөлөрдү Манас, Кошой калктар өкүлдөрүнө калыстык менен бөлүштүрүп беришет.

Мына ошентип, күчтүн да алпы, ойдун да алпы Кошойдун демилгеси менен Манас жалпы Түркстандын жогорку бийлөөчүсү, аскердик өкүмдары болуп расмий түрдө шайланат. Ырасында эле, азуусун айга жанган арстан Манас жогорку аскердик өкүмдардын тагында Таласта отурганда, эпостун

сюжети боюнча Орто Азиянын жана чыгыш Түркстандын элдерин басып алууга, көз каранды кылууга, эркиндигинен ажыратууга эч ким батынган эмес экен. Түрк элдери эпосто коопсуздукта жашайт. Кошой даанышмандын жогорудагы «башчы кылсаң Манасты, бирдикти койсоң бир жерге, катылып душман келеби, кармашып адам жеңеби» деген сөзү чын болуп чыгат.

Кыргыз калкынын, 21-кылымда адамзаттын жалпы көчүнүн тутумундагы стабилдүү бакыбат жашоо-тирилигине бекем тирек болуп берчү жана кыргыз мамлекетинин руханиятын ичтен нурландыра турган жогорку дөөлөт, дагы айталы – бул достуктун, биримдиктин ак жаркын философиясы. Бул философиянын тамыры улуу “Манастан” чубалып чыгат.

“Манастын” биримдик идеясы бүгүнкү жаңы геосаясий кырдаалдардын ыңгайынан караганда да, өтө актуалдуу. Башкача айтканда, айлана-тегерегибиздеги алыскы-жакынкы «алышса, адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн» империялардын ортолорунда жашап жаткан чагыбызда, Түрк республикаларынын Кошой баатырдын жогурудагы биримдик философиясынын нугундагы өз ара ынтымагы, баш кошкондугу, биргелешкен союзу жана бул аркылуу дүйнө калктары менен тынчтык мамиледе жашоо аба менен суудай зарыл нерсе.

8. Кошойдун осуяты же бүгүнкү Ала-Тоодо күчтүү кыргыз мамлекетин түзүүнүн зарылдыгы...

Арстанбек акын айткандай, бүгүнкү “устаранын мизинде оодарылган” заманда экономикалык жана моралдык кризиске кабылып, тышкы карыздарга белчесинен баткан Кыргызстандын абалы татаал. Ушундай кыйынчылыкка белинен бастырып

турган шарттарда өлкөбөздүн үстүндө ар кандай эл аралык геосаясий күчтөр жорудай айланып, глобалдашуунун, массалык маданияттын агрессивдүү чабуулдары күч алып, жарандарыбызды христиандаштыруу, исламдаштыруу миссиялары активдешип, диндик экстремизм курчуп, атуулдарыбыздын чет өлкөлөргө агымы улам арбып, алардын ордуна тыштан келгиндер чубуруп кирип, мекенибиздин эгемендүүлүгү опурталдуу жагдайда турат. Ушундай кырдаалда улуу Манас эпосу буздагы Кошой атабыз кайрадан эсибизге түшөт. Манас эл журту менен Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенде, Сары Өзөн Чүйдүн түзүндө туруп, Кошой Манаска төмөндөгүдөй эң орчундуу, стратегиялык маанидеги насыят кеңешин берет:

“Кенен ойло башынан,
Кебелбес болсун казынан,
Калың бороон, катуу күн,
Кулунум, канчалык өтөөр башынан,
Кыр-кырда кыргыз элиңе,
Кызыккан жандар дагы бар,
Кылчайбай канды агызар,
Кызыталактын баары бар.
Элинди түгөл башкарып,
Өз алдыңча болгондо,
Сени таштап койбос жеп-жеке.
Суроодон угар дайынды,
Күтүнбөстөн сен жатсан
Бир күнү чабар айлынды.
Ошого моюн бербеске,
Ок өтпөгөн тон камда,
Ок жетпеген ат камда”.

Мынакей, ак калпак кыргыздын улуу гражданинин сөзү.
Бир боор журтунун стратегиялык кызыкчылыктарын сак-сактап

кайтарып, мекенинин, мамлекетинин, жамаатынын тагдырын, коопсуздугун, келечегин ойлоп ар дайым санааркап, ой толгоп турчу демейки Кошойду бул насыят сөздөрдөн дагы бир жолу көрүп отурабыз. Бул осуят кыргыз үчүн эскирбес, түбөлүктүү дөөлөт дегибиз бар. Бул насаат кудум бүгүнкү бизге айтылып жаткандай. Ойлойлучу, Кошой олуя ушул сөзүндө айткандай, бүгүнкү эгемендүү мамлекетебиз “калың бороон, катуу күнгө кабылып” отурган жокпу? Эгемендүүлүгүң менен жырғап жата бер, деп дүйнөлүк империялар бизди жайыбызга коюп койдубу? Жок. Тескерисинче, “кыр-кырда кыргыз элине кысталактардын баары” кызыгып, жутунуп турбайбы. Бир эле Алайдын ары жагындагы талибандарды эстейличи. Күтүнбөстөн жатсак, айлыбызды бир күнү чабар күчтөр толтура экендиги кимге маалым эмес. Баткен согушун кантип эстен чыгарабыз. Ошол Катагандын кан Кошоюнун убагында Таласта хандыкка жаңыдан отурган Манасты кайра Алтайга кубалоого Алооке далбастабады беле. Кыргыздарга капыстан кол салган Шоорук ханды, “Көкөтөйдүн ашынын” аягында кыргыздардын жылкысын тийип, Каңгайга айдап кеткен калмак-кытайларды, ич жактан козголоң чыгарган алты ханды эске түшүрөлүчү. Манастын мамлекетин Кошой атыкандай, “кысталактар жепжеке тыштап” койгон эмес. Тарых азыр кайра кайталанып жатат.

Баамдасак, Кошойдун жогорудагы кыргыз мамлекетин ар кандай ниети кара күчтөрдөн сак- сактап кайтаруу, “ошого моюн бербеске”, казынаны калыңдоо, “ок өтпөгөн тон камдоо, ок жетпеген ат кымдоо” жөнүндөгү осуяты биз үчүн бүгүн актуалдашып, алдыбызга “айкүрүнөн” туруп жатат. Демек, азыркы кыргыз коомуна биринчи иретте, Кошой сыяктуу элинин эгемендүүлүгүнүн, мамлекетинин бүлүнүп, таланып, тонолуп жок болушун өзүнүн жарандык өлүмү, улутунун өлүмү катары кабыл алган, бирөөлөргө күнкор болуп жашаган тири өлүк тагдырды түк көтөрө албаган, өз улутунун, өз мамлекетинин

эркиндигин сактоо жана коргоо үчүн жанын курман чала турган, атуулдук ар намыстын туусун бийик кармаган мекенчил патриоттор керек.

Айтмакчы, Кошойдун ушул эле “кенен ойло башынан, кебелбес болсун казынаң, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда” деген осуятынан, байкасак, Ала-Тоодо күчтүү кыргыз мамлекетин түзүү идеясы баш багып турат. Ырасында эле, өзүбүздүн улуу мурасыбызда, улуттук көрөңгөбүздө чөгүп жаткан ушул күчтүү кыргыз мамлекетин түзүү философиясын Манастын жана Кошойдун бүгүнкү урпактары - биз жетекчиликке алышыбыз керек демекчибиз. Билек түрүнүп, өлкөбүздү кризистен алып чыгып, кедейчиликтен куткарып, анан күнү-түнү чеке тердетип, күчтүү кыргыз мамлекетин түзүү

биздин улуттук идеябыз болуп калса. Убагында шер Манас Кошойдун бул осуятын жерге таштаган эмес. Манас атабыз Ажонун тагында отурганда өз айланасына Бакай акылман, ошол эле Кошой даанышман, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбай сыяктуу кашкөй баатырларды топтоп, кырк чоро сыяктуу өңчөй көюжалдардан турган топту курап, мамлекетти локомотив өндүү сүйрөй турган күчтүү команданы түзүптүр. “Калк энеси” деген атка конгон Каныкей “сайса найза тешпеген, атса ок өтпөгөн” аскердик керемет кийимдер менен кырк чорону жабдыган, Манастын кошууна гүлазыкты, дары-дармекти мол камдап, анын күч кубатын арттырган. Бөлөкбай уста Манаска “шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен” ач албарс кылычты, “шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган” сыр найзаны жасаган. Манас кырк уруу кыргыздын биримдигин чындаган, түрк элдерин кыргыз мамлекетинин айланасына бириктирген. Демек, Манас, Кошой атанын осуятын орундап, “ок өтпөгөн тону бар, ок жетпеген аты бар” күчтүү кыргыз мамлекетин түзүүгө үлгүрүп, кылымдарга аңыз болуп калган эрдикти жасаган.

Айкөл Манастын бул тажырыйба-сабагы кимге таалим эмес да, кимди гана ойлонтпойт. Кошойдун кеп болуп жаткан осуятынан чыккан улуу идеяны биз дагы Манас ата сыяктуу кастарлап, тутунушубуз шарт. Глобалдашуунун аз сандагы улуттарды оп тартып жутуп коюу опурталдуулугунун шартында кебелбес казынасы, ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты бар, ар намыстуу заты бар мамлекет биздин таянар тообуз. Капчыктуу, бирок интеллектиси төмөн, өзүмчүл, ээк алдынан башканы көрбөгөн, керек болсо, элин, жерин сатып жибере турган атка минерлерге эмес, жанагындай Манас, Бакай, Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбай, Каныкей сыяктуу кабылан башкаруучу - лидерлер командасына эгедер күчтүү кыргыз мамлекети гана

улуттун бүгүн жана келечекте сакталышына гарант болуп бермек.

Кыскасы, образдуу айтканда, Кыргыз мамлекетинин өзүнүн “Кошой коргону” болсун. “Манастагы” “Кошой коргонду” символдук мааниде түшүнсөк болот. Дагы айталы, улутубузду бекем, түбөлүктүү салынган “Кошой коргон” калкаламак. Бирок “Кошой коргон” десе, Ала-Тоонун айланасын курчай “кытай дубалын” куруу керек экен деп түшүнбөө керек. Сөз күчтүү илим-билимден, маданияттан жана Кошой менен Манастыкындай күчтүү патриоттук рухтан курулган “Кошой коргон” жөнүндө болуп жатат. Демек, алдыбызда кечиктирилгис опол тоодой милдеттер турат.

“Манаста” айтылгандай:

Талаада аккан булак жок,

Дардайып жатар убак жок.

Кесүүгө тиккен багың жок

Керсейип жатаар чагың жок”.

Ишти биринчи жаш муундардан баштоо зарыл. Мамлекетибиз, мекенибиз, улутубуз ич жактан бекем, келечеги кең болсун десек, бүгүн өсүп жаткан муундарыбызды акчага, алтын-күмүшкө, мансапка, байлык-бийликке, күнүмдүккө болгон кумарга, “махабатка” эмес, чет өлкөлүк идолдорго сыйынууга эмес, индивидуалисттик өзүмчүл прагматикага эмес, Ата журтка агынан жарылган ак жаркын патриоттук сүйүүгө жана эл-жерине кан-жанын берген жарандык улуулукка, күчтүү кыргыз мамлекетин түзүү мүдөөсүнө, бир сөз менен айтканда, Кошойдун патриоттук руханиятына тарбиялашыбыз керек.

9. Кошойдун образынын тарыхый тамыры жөнүндө

Кошойдун образынын тарыхый жагы жөнүндө ушул эмгектин биринчи бөлүгүндө “Кошой менен Жолойдун күрөшү тарыхчы Бартольд жазып кеткен Кыргыздын улуу

державасынын убагында болгонбу?” “Илгерки тарыхый Кошойдун жеңишинин даңазасын ким биринчи болуп ырга салган?” деген кичи темаларда учкай болсо да сүйлөп өткөнбүз. Азыр ага кошумча буларды айтмакчыбыз.

Байыркы Египеттин падышасы Клеопатра тарыхта реалдуу жашап өткөн инсан экендиги белгилүү. Эгерде, жазуу-сызуусу бар Египеттин жана Жер Ортолук деңизинин цивилизациясы ал жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды сактап калбаганда, атактуу Клеопатра балким, акырындап жүрүп отуруп, тарыхый дарегин жоготуп, легендага айланып, андан ары элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын каарманына айланып кетээри ажеп эмес эле. Кылымдар өткөн соң “фольклордук каарман” Клеопатранын реалдуу тарыхый прототиби бар экендигине да эч ким шек кылбай калмак.

Ошондой эле, Клеопатра сыяктуу Каныкей да бир кезде тарыхта жашаган инсан болгондугун сезип турабыз. Караңызчы, Каныкей Семетейге Букардан чыгып, Таласка сапар жүрсөң жолуң адегенде Кең-Ак-Чий, анан Гүл-Токой, андан ары Сырдарыя, андан кийин Чыйырчык, Салар эки өзөн, мындан соң Казы-Курттун талаасы, анан Олуя-Ата, Олуя-Атадан кийин Жоргонун бели аркылуу өтөт деп түшүндүрүп жатат. Каныкей ушул жолду өзү басып өткөн. Бул географиялык маршрут өзүнүн Каныкей айткан топонимиясы менен бүгүн да жашап турат. Эскерте кете турган нерсе, фантазиядан жаралган жомок (сказка) жанрынын поэтикасы үчүн мындай конкреттүү адресат мүнөздүү эмес.

«Семетейдеги» ушул маршрутун өзүнөн эле тарыхта жашап өткөн адамдын таманынын издери бүлбүлдөп көрүнүп турбайбы. Бир кездеги жазуу-сызуусун жоготкон көчмөн цивилизациянын шартында, тарыхый инсан Каныкейдin даңазасы жүрүп, жүрүп элдик фольклорго өтүп көркөм ыр түрүндө жашап калган эмес деп ким айта алат. Орто

кылымдардагы кайсы бир мезгилде жашаган тарыхый «пенде Манастан «Манас» эпосу жаралган, Манастан «Манас» өсүн чыккан,» деп эл мугалими Бектур Исаков олуттуу айткандай, тарыхта жашап өткөн пенде Каныкейден Каныкей жөнүндөгү эпикалык көркөм баян өсүп чыккан дегибиз келет. «Манас» эпосунун негизи - миф» эмес, калктын улуу тарыхы. Бекеринен залкар тарыхчы- окумуштуу Александр Натанович Бернштам «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, ал кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет» деп бекеринен жазган эмес.

Биздин колдо турган элдик санжыра, топонимикалык, архитектуралык, археологиялык ж.б. фактылар Кошойдун образынын да тарыхый негизги бар экенин баамдатып турат. Ат-Башы аймагында 26 чакырымга созулуп жаткан кырка тоо “Кошойдун кара тоосу”, Таластагы 36 чакырымга созулган Ала- Тоо кыркасы “Кошой Тоо”, деп Кошойдун ысымы менен аталышы бекеринен чыкпаган. Элдик санжыра- уламышта “Кошойдун Кара Тоосунун” чокусунан Кошой баатыр кароол караган жана тоо үстүнө ордо аянтын жасап, Манас менен ордо атышкан деп айтылат.

Ошол эле Ат- Башыда Кара- Коюн суусунун сол жээгиндеги тектирде “Кошойдун күмбөзү” деп аталган бышкан кыштан тургузулган, бирок азыр бийиктиги бир метрдей чалдыбары калган, археологдордун пикири боюнча 6-10 кылымдарга таандык күмбөз бар. Бул да Кошой бабанын сөөгү жаткан жай болушу этимал. Болбосо, элдин тарыхый эси бул күмбөздү “Кошойдун күмбөзү” деп жөн жерден атабайт эле.

Ошондой эле, Ат-Башы өрөөнүндө жайгашкан “Кошой Коргон” чебинин чалдыбары да эпостогу Кошой баатырдын

ысымы менен байланыштырылат. “Манас”эпосунун өзүндө жогоруда көргөндөй, Кошойдун Чеч-Дөбөгө чеп коргон салгандыгы, ошол коргондун ичинде Алтайдан келген жаш баатыр Манасты кабыл алып, аны менен сырдашкандыгы баяндалат.Эпосто маалымдалган Кошойдун ошол эпикалык чеп-коргону Ат-Башыдагы азыркы Кошой коргондун тарыхый “прототиби” эмес деп азырынча бир да тарыхчы-окумуштуу кескин айта элек.

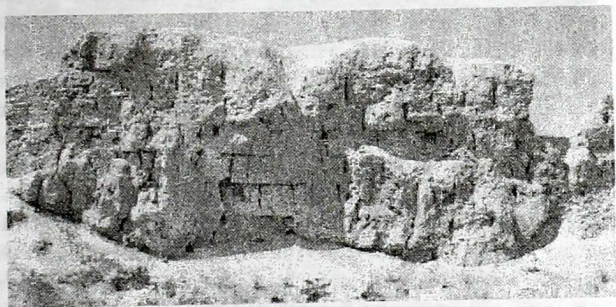

Кошой Коргондун бүгүнкү күндөгү калдыгы

Атактуу Мухтар Ауэзов менен тарыхчы Н.Бернштам тарыхый даректерге таянып, Манас баатырдын доору биздин замандын IX кылымы деп эсептешкен. Археологдор да азыркы “Кошой Коргон” чалдыбарын 9-10-кылымдарда курулган деп санашат. Демек, “Кошой Коргон” чалдыбарынын курулган мезгили М.Ауэзов менен Н.Бернштам Манас менен Кошой доору деп болжогон IX кылымга тушташ чыгып жатат. Бул фактылар бизди терең ойлондурат.

Ат-Башыдагы “Кошой Коргондун” илимий адабияттардагы сүрөттөлүшүнө көңүл бура кетели:

“Кошой-коргон – 9 - 12-кылымга таандык. Ат-Башы өрөөнүндөгү Кара-Суу айлынын түштүк-чыгышында Кара-Коюн суусунун сол өйүзүндө жайгашкан. Жергиликтүү элдин айтымында, бул эстелик «Манас» эпосундагы Кошой баатырдын коргону болгон. Эстелик тик бурчтуу түзүлүштөгү чептен туруп, дубал менен курчалган. Дубалдын каптал жактары түштүк, түндүк, чыгыш, батыш багытына дал келип, ылай сокмодон жана бышырылган кыштан тургузулган, бийиктиги 4-8 м, кароол мунаралар орнотулган. Дубал айланта жазылыгы 11-14 м, тереңдиги 3 м. келген аңдар менен курчалып, коргондун чыгыш жана түштүк

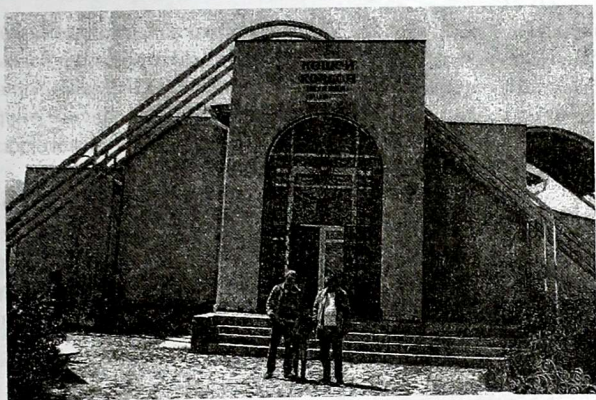

Кошой Коргондун бүгүнкү күндөгү калдыгы

тарабы 1500 м. узундуктагы кошумча дубал тосмолор менен бекемделген. Турак жай жана чарбалык мүнөздөгү кол өнөрчүлөрдүн, устаканаларынан, бөлмөлөрдөн, жез эритүүчү мештер, көөрүк, карапа идиш-аяктар, тыйын, жаргылчак, жаа-жебе, бычак, шурулар, кемер курдун тоголору, чоподон жасалган ар кандай буюм-тыйымдар табылган. Шаар калдыгы Ч. Валихановдун, В.В. Бартольдун эмгектеринде эскерилет. А.Н.

Бернштам, М.И. Москалев жана М.Н. Федоров изилдеген». (Кыргызстан Улуттук энциклопедиясы. Б.: 2012. -503-б.)

Кыскасын айтканда, бул байыркы архитектуралык курулуштун чалдыбары эл ичинде “Манастагы” Кошой бабадан калган тарыхый эстелик катары кабылданып келет. Бул факты да Кошойдун турмушта реалдуу жашап өткөн адам болгондугу жөнүндөгү ойдун пайдасына сүйлөп турат. Бүгүнкү атактуу бизнесмен, көрүнүктүү коомдук ишмер Аскар Салымбеков “Кошой коргондун” жанына “Кошой Ата” музейин куруп, ал музей эл үчүн иштеп жатат. Кошойдун турмушта жашаган тарыхый инсан болгондугуна, анын арбагы тирүү экендигине эл-журт эч шектенбейт. Ал эми Кошой атанын укум-тукуму тууралуу “Теңирим сүйгөн теңир Тоо” аттуу китепте мындайча жазылат: “Катагандын Кан Кошоюнун урпактарынан болгон Омакан деген эл башында жүргөн адам Ат-Башы, Нарынды тээ илгерки замандарда жердеп жашап өткөн экен. Анын Ормонкан, Эрменкан деген эки уулу баатыр чыгып, Катаган элин тышкы душмандардан сактап, катылгандын катыгын берип турушуптур. Ормонкандан тукум калбай дүйнөдөн өтүптүр. Эрменкан Табылды аттуу уулдуу жана Карлыгач аттуу кыздуу болот. Табылды он төрт жашка чыкканда жоо-жарагын камданып, кырк жигит күтүп Элдияр, Эрмек деген эки жан досу менен эл-журтун кайтаруу үчүн жол чалып, душмандарды жолотпой, атасы Эрменкандан да мыкты чыгып, Эр Табылды атанат. Ал жөнүндө Кыргыз ССРинин эл артисти Актан Тыныбеков «Эр Табылды» аттуу кенже эпос түрүндө китеп чыгарган.

*Атактуу бизнесмен, көрүнүктүү коомдук ишмер,
кыргыздын мекенчил патриот уулу Аскар Салымбеков
курган Ат-Башыдагы “Кошой Коргон” музейи*

Кошой бабабыз кулачын, тамырын кеңири жайып, бүгүн да кыргыз элинин эркиндиги, көз каранды эместиги, өз алдынчалыгы үчүн арадан канча кылым өтсө да, Каратоосундай касиети менен кадимкидей арабызда жүргөндүгүн баса белгилейли» (“Теңирим сүйгөн теңир Тоо”. Б., 2016-ж. -15-16-б.)

Кыскасын айтканда, кеп болгон архитектуралык тарыхый эстеликтер, географиялык, гениалогиялык фактылар, элдик санжыра “Манас” эпосундагы Кошойдун образынын реалдуу тарыхый инсандын ишмердигинен бүчүрлөп өсүп чыккандыгын ишаралап турат. Ырасында эле, Кошой алиги Клеопатра сыяктуу эле тарыхый инсан болгондугу байкалып турат. Эл мугалими Бектур Исаков бир кезде жер үстүндө жашап өткөн тарыхый инсан Манастан “Манас” эпосу өсүп чыккан деп айткандай,

тарыхый Кошойдон учугу уланып, эпикалык Кошой жаралган. “Манас” эпосу кыргыз элинин ыр менен жазылган өмүр баяны болсо, анда эпос ак калпак калктын улуу уулдарынын бири-Кошойдун да өмүр баяны. Ал эми Кошойдун өмүр баяны, руханияты, жашоо образы кандай болгондугун жогоруда көрдүк.

Адам жамаатынын ичинде эки архив болот. Биринчиси - казыналык расмий архив. Экинчиси - элдин архиви, калайык-калктын эсиндеги, көкүрөгүндөгү, жүрөгүндөгү, “архив”. Элдин жүрөгүндөгү архив эң кымбат мүлктөрдүн бири. Элдин жүрөгү Кошой абакенин турмуштагы тирүү адам болгондугун туюп турат.

10. Катагандын хан Кошой – «Манас» эпосунун руханий- адеп-ахлак парасатын, акыл-ой кенчин, патриоттук наркын бийик даражага көтөрүп турган улуу каарман

(Корутунду ордуна)

1. Байыркы гундардын падышасы Адыл (Аттила) улуу адамды баалоонункритерийи жөнүндө төмөнкүдөй оюн мураска калтырган: «Гун адамынын улуулугун ушундан билиш керек. Анын улуулугу өз эли үчүн кандай курмандыкка бара ала тургандыгы менен өлчөнүүгө тийиш» («Ала-Тоо» журналы, №5, 2016-жыл, 118-бет). Ушул чен-өлчөм менен карасак, Кошой баатыр өз элин кулдуктан куткаруу үчүн башын канжыгага байлап, өмүрүн тобокелге салып, өлөр-тирилерин ойлобой өрт кечип, баскынчылар менен кармашып, жетимиш жеринен жарадар болуп, багынбай, акыры жанын оозуна тиштеп күрөшүп жүрүп Манас менен бирге чачылганды жыйнады, үзүлгөндү улады, «кулаалы жыйып куш кылды, курама жыйып журт кылды». Кошой улуттун алдында улуу эмгек сиңирген улуу гражданин. Жанынан кечип, «казып койгон ору бар, кайнатылуу шору бар» капкалуу Бээжинге кашкөйлүк менен кирип барып, Жарманас менен Билерикти туткундан бошотуп, ушуга эле удаа «кара курттай кайнаган» калмак-кытайдын аскерин жарып кирип барып, Манасты кызыл чоктун ичинен куткарып чыккан. Кыйын-кезең кырдаалдарда Кошой бир боор калкы үчүн тагдырын кылдын кырына, өмүрүн бычак мизине коюп жашады. Мындай жашоого бир тууган элине, Ата журтуна уулдук сүйүүсү ашып-ташкан адам гана жөндөмдүү келет. Кошой элине өтөгөн улуу кызматы үчүн «эл агасы», «эл атасы» деген улуу наамга арзыган. Кошой улутмандыктын жана мекенчилдиктин бийик өрнөгү.

2. Кошойдун улуулугу анын даанышмандыгында. Улуулуку жөн гана акылдуулукта эмес. Акылдуулук улуу иштерге багытталса гана даанышмандыкка айланат. Кошойдун кең кулачтуу акыл-эсинин энергиясы улуттун стратегиялык мүдөө-кызыкчылыктарынын, эл-журтун кулчулуктан, күнкорлуктан куткаруунун, өз алдынча көз карандысыз кыргыздын эркин мамлекетин түзүүнүн, калк тагдырынын «айкүрүнөн» турган көйгөйлөрүн чечүүгө багышталган. Ушул көрөгөч-көсөм акылы менен Кошой жаш Манас баатырга жалгыз баштын күчүнө эмес, кыялга таянып эмес, элдин биргелешкен күчүнө, эзилген боордош калктардын тилектештик жардамына, бардыгын таразалап, жети өлчөп бир кескен олуттуу кам – кашекке таянып, күрөшкө чыгууга кеңешин берет. Манаска терең акылы менен багыт берип, аны Ата журттун боштондугу үчүн чечкиндүү күрөшкө шыктандырат (Кошой менен Манастын Ат-Башыдагы алгачкы жолугушуусун эске түшүрөлү). Манас баатырга дал ушундай адам керек болгон. Мына ошон үчүн Манас «акылман Кошой карыям, айла тапкыч олуям, алдыга салсам ак жолум, артымда жүрсө сан колум», деп абакесин ыйык көрүп, пир туткан. Кошой Манастын багыт берген кеңешчиси болгон жана жанында Кошойдой, Бакайдай даанышмандар жөлөк-таяк болуп жүргөнү үчүн Манас жеңиштерге жетишкен.

3. Илгерки заманда атактуу Кетбука ырчы:

Адилдиктен алыстап, сөз бузулат сак болгун,
Айткан сөзүн аткарбай, өз бузулат сак болгун.
Асыл байлык эскирбес,
Абийиринди сатпай жүр, - деп насыяттаган экен.
Кетбуканын бул

сөздөрүн ээрчий айтсак, Кошой эч убакта адилдиктен алыстаган да эмес, сөзү бузулган да эмес. Айткан сөзүн аткарбай коюу анын мүнөзүнө таптакыр жат нерсе. Ал абийирдин туусун бийик

кармаган, айткан кебин эки кылбаган, бир сөздүү, антка-шертке бекем турган эң ишеничтүү, сөзү менен иши айкалышкан кутман инсан. (Анын убада-шертке туруп, айткан сөзүн жерге таштабай, Жарманасты, Билерикти зындандан алып чыкканын, Манасты жоонун курчоосунан куткарган эрдигин эске салалы). Ушундай бийик нравасы, таза жоокердик этикасы менен Кошой өз заманында болуп көрбөгөндөй атак-аброй күткөн жана бүгүн да бул каарман биз үчүн адеп-ахлак өрнөгү.

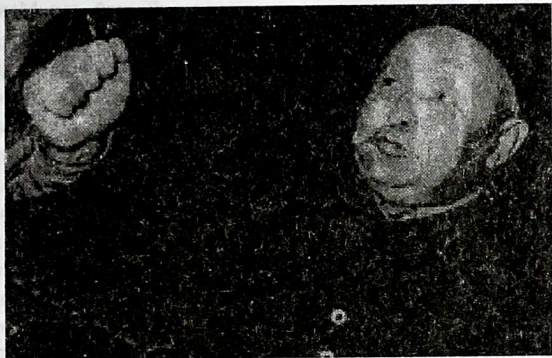
4. Ошону менен бирге Кошой ички жан дүйнөсүнүн кенендиги, ич

тарлыктан, көрө албастыктан, майда кыжың-кужун көрпөндөчүлүктөн жогору турган, өзүнүн жеке амбициясын ойлоп күйпөлөктөбөгөн, сокур намыска алдырбаган касиети менен өзгөчөлөнөт. Өзү Ала-Тоодо калган азган-тозгон кыргызды бириктирип, жер ээси, эл эгеси болуп, катагандын хан Кошой атыгып турса да, Алтайдан Манастай азамат чыкканына энеси эркек төрөгөндөй сүйүнүп, ага атаандашпай, кожоюн менмин дебей, тескерисинче, «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды», деп эки тизгин, бир чылбырды жаш баатырга бериши «калк атасынын» айкөлдүгүн айгинелейт. Кошой «о кудурет, жан деп бизди жаратсаң, калмак-кытай манжуунун дегеле көзүн каратпа» деп теңирге жалбарат. Ал кыргыз элинин көз карандысыздыгын туу кылган патриоттук идея менен дем алып жашайт. Ушундан улам ал бир боор журттун көз карандысыздыгы үчүн күрөшкө аттанган арстан Манасты пириндей көрүп, өз кызыкчылыгы үчүн эмес, Ата журттун кызыкчылыгы үчүн «сындыра көрбө белимди, жараткан өзүң колдой көр, кабылан Манас шеримди, душманды кудай астын кыл, Манасты кудай үстүн кыл», деп ар дайым тиленип турат. Мындай жан дүйнө кендиги Кошойдун акылынын деңиздей тереңдигинен чыгып жаткандыгын эске түйүп коюшубуз керек.

Кошой рационалдуу гана эмес, эмоционалдуу да. Ал Манасты көрсө, баладай барбалактап кубанат. Ал эми кабылан Ажосу кайтыш болгондо, сакалы ылдый жашын куюлтуп, өңгүрөп ыйлап турбадыбы.

5. Ошол эле Кетбука: «Тик аскада кол сунар, таянчың ким тактай жүр,

касиетин достуктун, кебелбестен сактай жүр», деп терең маанилүү ойду ырга салыптыр. «Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат» дегендей, Кошой да коңшулаш, үзөңгүлөш, канатташ калктар менен достук биримдикте болуу идеясынын байрагын желбиретип көтөргөн каарман. Ал Манаска чейин баскынчылар менен жалгыз салгылашып жүрүп, «тик аскада кол сунар таянычтын» зарыл экендигине өзүнүн жон териси менен ынанган. Мына ошондуктан Кошой акыры жүрүп, боордош түрк элдеринин кол кармашкан биримдиги жөнүндөгү ойдун күйөрманы, жактоочусу, бир сөз менен айтканда, идеологу болуп калган. Эпосто ал бул идеяны реалдуу түрдө ишке ашырып, түрк калктарынын ынтымагынын данакери болуп, Манасты жалпы Орто Азиянын жана чыгыш Түркстандын жогорку өкүмдары катары шайланышына жетишкен (Кум-Арык салтанатын эске түшүр). Кошой карыя достук идеясына өмүр бою берилген бойдон калган. Кыскасы, эпостогу Катагандын хан Кошоюнун образы интернационалдык маңызы терең образ. Анын Кум-Арыктагы алиги түрк хандарынын алдында сүйлөгөн жалындуу сөзүн бүгүнкү глобалдашуунун шартында түрк элдеринин тукумдары жадыбалбай жаттап жүрүүсү абзел демекпис.

6. Дагы бир жолу Кетбуканы эске түшүрөлү. Кетбука «Чечкиндүү бол» аттуу насыякат ырында:

Абийир-намыс талашта,
Чечкиндүү бол ошондо.
Сени байкуш санашса,

Чечкиндүү бол ошондо, - деген нусканы баса айткан экен. Бул насыятка байланыштуу Кошойдун дагы бир сапатын белгилейли. Бул анын ар намыстуулугу. «Көкөтөйдүн ашында» калмак-кытай империясынын менменсинген төбөлдөрү кыргыз элинин эгемендүүлүгүн моюндагысы келбей, теңсинбей басынтып мамиле жасап, мындан улам эки тараптын ортосунда эрегишүү, атаандашуу өкүм сүрөт. Ушундай шартта Кошой ак калпак калктын, Манас мамлекетинин ар намысы үчүн 85 жашына карабай, алп Жолой менен күрөшкө түшүп, каармандык менен жеңишке жетишип, калкына мөөрөй утуп бергени ар намыстын укмуштуу эрдиги болгон. Баскынчы Алоокенин жасоолдору салык доолап келгенде, тебелеп-тепсеген мамилеге, адилетсиздикке намысы чыдабай, чечкиндүү туруп, каяша

кылып, кан төгүшүп кеткени тууралуу Кошой өзү Манаска мындайча кеп салып берет:

«Желеден айгыр минишип,
Жерден бакан алышып,
Жан аябай салышып,
Жаман уруш болгонбуз.
Ат салышкан жеке жок,
Айрылбаган чеке жок,
Карсылдашып турганбыз.
Айбалта менен чабышып,
Найза менен сайышып,
Түз жер айкын талаада
Түгөнүшүп калышып,
Дегенине көнбөдүм,
Ал алымын бербедим.
Белгилүүсүн жайладым,
Бет келгенин талкалап,
Маргалаң көздөй айдадым».

Кыргыз баласынын кыртышы сүйбөгөн, кабыл албаган, жек көргөн нерсеси- күнкорлук, көз карандылык, бирөөлөргө багынычтуу болуп күн көрүү, кулчулук. Кыргыз баласы жеке өзүнүн да, элинин да, мекенинин да кандайдыр бир күчтүн үстөмдүгүнүн алдында жашашын эч көтөрө албайт. Мындай абалды ал намысынын тебелениши, кордолушу катары туюнат. Ушундай туюмунан, ушундай ойлонуу ыгынан улам улуу «Манас» эпосундагы Кошой баатыр жанагинтип, «Жан деп кудай жаратсаң, калмак, кытай, манжуунун, дегеле көзүн каратпа» деп теңирден тиленип турат. Ошол эле «Манаста» каардуу Алооке хан кара таандай жайнаган калмак-кытай аскери менен Ала-Тоону басып алып, «Талдын баарын сулатып, тамдын баарын кулатып, кереге-уукту кыйратып, келин-кызды

ыйлатып», калктын башына кыяматты салып турганда, кыргыздын Текечи, Акбалта сыяктуу уулдары баскынчылардын зордугуна көнбөй, чыдабай: «Калкы тыргоот, манжууга, кантип сурак беребиз, кол куушуруп баш ийбей, койгулашып өлөбүз» дешип, козголоң, бунт чыгарышып, кырылгандан калган бир ууч журтту көтөрүлүшкө көтөрүп жатат. Мынакей, көз каранды тагдырды көтөрө албаган, көргүсү келбеген, көйкашка ар намыстын күчү. Ата бабаларыбыз чоочун күчтөргө сурак берип жашаган кулчулуктан керек болсо, өлүмдү артык көрүшкөн. Кошой баатыр дал ушундай намысчыл менталитеттин өчпөс өрнөгү. Ошон үчүн Кошой кезегинде жаш Манастын идеалы болуп калган.

7. Кошой таш жарган кайраттын, майтарылбас эрктин, алп күч-кубаттын, жалтанбас баатырлыктын, күчтүү рухтун ээси жана жеңе билүүнүн философиясын көтөрүп жүргөн каарман.

8. Акырында, адабий жагынан айта кете турган дагы бир сөз бар. Алды жакта айтылгандай, Кошойдун адамдык касиетери манасчынын өзүнүн каарманды түздөн –түз сыртынан мүнөздөөсүнөн эмес, кейипкердин өзүнүн сюжеттеги иш-аракеттеринен, диалогдорунан, монологдорунан, түзүлгөн кырдаалдардагы жүрүш-турушунан, мамилесинен айкын көрүнөт. Эпостун көркөмдүк күчү ушунда.

Кыскасын айтканда, Катагандын хан Кошойунун образы «Манас» эпосунун руханий, адеп-ахлак парасатын, акыл-ой кенчин, патриоттук наркын бийик даражага көтөрүп турган улуу образ.

«Манас» эпопеясы борбордук каармандар Манастын, Каныкейдин, Бакайдын, Кошойдун образдары менен күчтүү. Бул классикалык каармандар калың окурманды жана дүйнө элдерин кыргыздын руханий цивилизациясынын жана акыл-эсинин «туу чокулары» менен тааныштырат жана эпостун

жалпы адамзаттык моралдык-этикалык маани-мазмунга эгедер экендигин айгинелейт.

Кошойдун руханияты улуттук асылбаа ресурс катары бүгүнкү окуу жана тарбия-таалим процессинин негизине алынууга жана ишке чегилүүгө тийиш. Окуучулар, жаштар Кошой баатырдын калк кызыкчылыгын кайтарган патриотизмине, мекенчилдигине, улутмандыгына терең түшүнүп, эл мүдөөсүн, ата журттун кызыкчылыгын, ар намысын Кошойчо коргой билүү идеясына сугарылып, көздөгөн максатты ишке ашырууда Кошойдой эрктүү, өжөр болууга шыктанып, Кошойдун жарандык-атуулдук бийик руханиятын, жеңе билүү философиясын өздөштүрүп чыгышса, окуу-тарбия ишинин акыбети кайтканы ошол болмок.

Кошой бабамдай мекенимдин патриоту болом!

КОШОЙ РУХУН МУУНДАРДЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИ

Көкүрөк - көөдөнүндө Кошой рухун алып жүргөн жарандарды, жан дүйнөсү Кошойдун руханияты менен нурданган атуулдарды калыптандыруу-таалим - тарбиябыздын максаты болуп калууга тийиш.

Кошойдун образынын окутуу, үгүттөө, насыяттоо боюнча төмөндөгүдөй таалим-тарбия иштерин жүргүзүү, жүзөгө ашыруу зарыл.

1.«Манас» эпосу жөнүндөгү мыйзамга ылайык улуу «Манас» үчилтигинин билим-тарбия системасынан милдеттүү жана туруктуу түрдө орун алышын мамлекеттик деңгээлде камсыздоо,

2.Кошой баатырдын «Манас» эпосундагы образын, анын акылмандыгын, баатырдыгын, мекенчилдигин, руханияттын, этикасын республикалык жана жергиликтүү радио, телекөрсөтүү, газета, журналдар аркылуу калайык-калкка кеңири пропагандалоо.

3.Кошойдун образына «Кыргыз адабияты», «Манастануу» боюнча окуу китептеринен, окуу куралдарынан кенен орун берүү.

4.Кошойдун образын жогорку окуу жайларындагы, колледждердеги, атайын орто окуу жайларындагы «Кошой» боюнча экзамендердин, зачеттордун, тесттик сынактардын суроолоруна киргизүү.

5.Эл арасында, класстарда жана аудиторияларда Кошойдун образын, анын рух дөөлөттөрүн талдаган, чечмелеген лекцияларды практикалоо, уюштуруу.

6.Кошойдун «Манас» эпосундагы атуулдук-патриоттук улуу ишмердигин мектептердеги класстык тарбия сааттарынын тематикасына киргизүү жана терең үйрөтүү.

7.Кошойдун образы боюнча дилбаяндарды, эсселерди жазуу, тегерек үстөлдөрдү, образды бүгүнкү күндүн проблемаларына байланыштырып талкуу, дискуссияларды өткөрүү, мыкты дилбаяндардын мелдешин уюштуруу.

8.«Манас» эпосундагы Кошойдун образы боюнча викториналарды, конкурстарды өткөрүү.

9.«Манас» эпосундагы Кошойдун образына байланышкан сюжеттик окуялар боюнча манас айтуу.

10.Кошой баатырга байланышкан сюжеттик окуяларды сабакта инценировкалоо, сахналаштыруу.

11.Кошойдун ысымына байланышкан тарыхый-географиялык жерлерге, эстеликтерге, музейге саякат жасоо.

12.«Манас» эпосундагы Кошойго берилген мүнөздөмөлөрдү жатка билүү. Кошойдун сөздөрүн көркөм окуу

13.Республиканын бардык китепканаларын, анын ичинде үй-бүлө китепканаларын Кошой баатырдын образын чечмелеген китептер менен жабдуу.

14. Кошойдун баатырдык эрдиктери жөнүндө мультфильмдерди тартып, балдарга көргөзүү.

15.Кошой тууралуу көркөм фильм тартуу.

16. Кошойдун художниктер тарткан көркөм сүрөттөрүн репродукциялап, көп нуска менен чыгарып, мектептерге таратуу, мекемелерге илүү, жаңы сүрөттөрдү тартуу.

17. Кошойдун монументалдуу эстелигин тургузуу.

18. «Кошой коргонду», «Кошойдун күмбөзүн» реставрациялоо.

19. Кошойдун образын дагы да изилдөөнү активдештирүү, образды окутууда жана тарбиялоодо, үгүттөөдө колдоно турган ийкемдүү методикалык технологияны иштеп чыгуу.

Мына ушундай такай жүргүзүлүүчү таалим-тарбия ишмердиктери, методдор, түркүн жолдор, иш - чаралар менен биз Кошой баатырдын руханиятын калайык-калкка, өсүп келе жаткан муундарга жеткире алабыз. Замандаштарыбыз, педагогдор, тарбиячылар бул иш-чараларды өздөрүнүн чыгармачылык сунуштары менен дагы толуктайт деген ойдобуз.

МАЗМУНУ

I БӨЛҮК БОРБОРДУК АЗИЯНЫ ДУҢГҮРӨТКӨН КЫЛЫМ ТАЙМАШЫ ЖЕ КОШОЙ БААТЫРДЫН УЛУТКА УТУП БЕРГЕН УЛУУ МӨӨРӨЙҮ.....	3
1. «Кылым таймашына» алгы сөз	5
2. Көкөтөйдүн ашы.....	6
3. Кыргыз журтунун эгемендүүлүгүн моюндабаган империянын калдайлары: «Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду, бурут!»»	8
4. «Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес!».....	10
5. «Көкөтөйдүн ашындагы» кыргыздар менен эпикалык жоо – кытай - калмактардын ортосундагы конфронтация.....	12
6. Ырамандын Ырчуулдун балбан күрөш жөнүндөгү жарыясы жана «алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган» алп Жолойдун күрөшкө чыгышы.....	17
7. Аш башчысы Кошойдун эл ичинен балбан издеши, кыргыз-казак, түрк-мусулман калктарынын балбандарынын Жолойдон качышы	20
8. Табалары канып, мыйыгынан жылмайып, алдыда болчу жеңишти «тойлой» баштаган калмак-кытайлар.....	21
9. Улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын сакчылыгында турган Манас менен Кошой же 85теги карыянын патриоттук чечими	22
10. Аксакалдын психологиялык драмасы . же Кошой деген ким?	29
11. Кошой - абийирдин жана патриоттук парздын кулу.....	32
12. Кандагай	33
13. Жолойду беттеген Кошойдун «булчуну бука белиндей, булкушканды жегидей» алп келбети.....	35
14. Эки дөөнүн ортосундагы сөз эрөөлү же Кошой менен Жолойдун психологиялык кагылышы	38
15. Уу-дуу болуп таңдана алп балбандарды караган «кара курттай кайнаган» көрөрмандар	41

16. Күрөштүн башталышы: дөөлөрдүн билектеринен аккан кан.....	42
17. Мышыкчасынан аяктары менен тик түшкөн атаандаштар же балбандардын күрөш чеберчилиги.....	43
18. Айыгышуунун укмуштуу кыйын-кезеңинин «ТОГУЗУНЧУ ВАЛЫ» же Саякбай менен Сагынбайдын күрөштүн жүрүшү жөнүндөгү ыр нөшөрү	46
19. Күрөштүн кульминациясы.....	53
20. Өмүр же өлүм деген күрөштөгү Кошой карыянын каармандыгы, героизми же көөдөндү уялаган улуттук ар намыс идеясынын жана мекенчил сезимдин күчү	53
21. Финал. 85теги кыргыз балбанынын Каркыраны дүңгүрөткөн трумфалдык жеңиши же эр Кошойдун улутка утуп берген улуу мөөрөйү	56
22. Улуу Кошойдун өрнөгү жана бүгүнкү эгемендүү кыргыз мамлекети же алдыда турган таалим-тарбия милдеттери	59
23. Кошой менен Жолойдун күрөшү тарыхчы Бартольд жазып кеткен «Кыргыздын улуу державасынын» убагында болгонбу?..	65
24. Илгерки тарыхый Кошойдун жеңишинин даңазасын ким биринчи болуп ырга салган?	68
II БӨЛҮК	75
ЭР КОШОЙ – КАЛК КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН КАЙТАРГАН ДААНЫШМАН АКЫЛ-ЭСТИН, УЛУТМАНДЫКТЫН ЖАНА МЕКЕНЧИЛДИКТИН БИЙИК ӨРНӨГҮ	75
1. Ат-Башыдагы Кошой баатыр Алтайдагы жаш Манастын патриоттук идеалы	75
2. Ат-Башынын Чеч-Төбөсүндөгү чеп-коргондо Манас менен Кошой тарабынан Ата журтту боштондукка чыгаруу долбоорунун түзүлүшү.....	82
3. Кошойдон улам кыстарып айта кетер сөз	94
4. “Кабылан Манас эр үчүн, курман кылам жанымды” же сөз менен иштин биримдиги- Кошой баатырдын адеп –ахлагынын асыл касиети.....	96
5. Кошой жана Каныкей	106

6. Дагы бир жолу Манас менен Кошойдун өз ара ак жаркын мамилелеринин түпкү тамыры жөнүндө?.....	111
7. Кошой- түрк элдеринин биримдигинин идеологу	114
8. Кошойдун осуяты же бүгүнкү Ала-Тоодо күчтүү кыргыз мамлекетин түзүүнүн зарылдыгы	124
9. Кошойдун образынын тарыхый тамыры жөнүндө.....	129
10. Катагандын хан Кошой – «Манас» эпосунун руханий-адеп-ахлак парасатын, акыл-ой кенчин, патриоттук наркын бийик даражага көтөрүп турган улуу каарман	137
КОШОЙ РУХУН МУУНДАРДЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИ	145

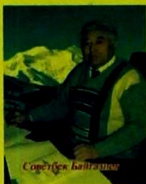
Советбек Байгазиев

**«МАНАС» ЭПОСУ:
КОШОЙ БААТЫР –
ДААНЫШМАНДЫКТЫН,
УЛУТМАНДЫКТЫН
ЖАНА
МЕКЕНЧИЛДИКТИН
ӨЛБӨС-ӨЧПӨС ӨРНӨГҮ**

Пособие по воспитанию

Көлөм 9,5 уч.издл.
Тираж 500 экз. Заказ № 52

ЖЧК «Алтын Принт» басмаканасы
720000, Бишкек ш., Орозбеков көч. 44
Тел.: (+996 312) 62-13-10
e-mail: altyntamga@mail.ru

Байгазиев Советбек Орозканович

С. Байгазиев манастануу, педагогика, методика, этика, адабият таануу, публицистика көркөм адабият, таалим — тарбия тармактары боюнча 80 китептин автору жана авторлошу. 500го жакын газета - журналдык макалалардын ээси.

Улуу "Манас" эпосу боюнча 25 китепти жазып, билим - тарбия системасына жайылткан.

Илимий даражасы:

Филология илимдеринин доктору, профессор, Россиянын Эл аралык педагогикалык жана социалдык илимдер академиясынын академиги, Эл аралык коомдук Айтматов академиясынын, Коомдук Манас академиясынын академиги, Кыргыз билим беруу академиясынын академиги.

Сыйлыктары:

- 1. Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасы.*
- 2. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Ардак грамотасы.*
- 3. Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.*
- 4. Кыргыз Республикасынын Ч. Айтматов атындагы Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын лауреаты.*
- 5. Эл аралык «Руханият» сыйлыгынын лауреаты.*
- 6. И. Арабаев атындагы сыйлыктын лауреаты.*
- 7. «Манас» коомдук академиясынын «Айкөл Манас» медалы.*
- 8. «Саякбай» эл аралык фондунун медалы.*
- 9. Кыргызстан аялдар конгрессинин «Лидер» медалы.*

Наамдары:

- 1. Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер*
- 2. И. Арабаев атындагы КМУнун, Бишкек Гуманитардык университетинин, Нарын Мамлекеттик университетинин, Талас мамлекеттик университетинин, Чүй университетинин, Ош мамлекеттик университетинин ардактуу профессору.*
- 3. Жумгал районунун ардактуу атуулу.*
- 4. Ала - Бука районунун ардактуу атуулу*
- 5. Нарын областынын ардактуу атуулу*
- 6. Талас областынын ардактуу атуулу*
- 7. Советбек Байгазиев атындагы Жумгал райондук борбордук китепкана*